

Міністерство освіти і науки України

Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

**Факультет психології та соціальної роботи
Кафедра дошкільної освіти**

Освітня програма «Дошкільна освіта»
Спеціальність 012 Дошкільна освіта

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття освітнього ступеня «магістр»

**ВИХОВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ СТАРШИХ
ДОШКІЛЬНИКІВ У ТРУДОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ**

ГОРИСЛАВСЬКА ОЛЬГА ОЛЕКСІЇВНА

Науковий керівник:

Кононко О.Л., докт. психол. наук, професор кафедри дошкільної освіти

Рецензенти:

Пихтіна Н.П., кандидат педагогічних наук, доцент кафедри дошкільної освіти

Конончук А.І., кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи

Допущено до захисту: Протокол № 7 від 27.11.2024 р.
Завідувач кафедри дошкільної освіти:

Кононко О.Л., докт. психол. наук., професор

Ніжин – 2024

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИХОВАННЯ	
ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО	
ВІКУ	
1 1.Аналіз відповідальності як наукової категорії.....	10
1.2. Специфіка розвитку відповідальності в дошкільному дитинстві у	
трудовій діяльності.....	15
1.3. Педагогічні умови виховання у дошкільників відповідальної	
поведінки у ЗДО.....	25
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1	30
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ТА ВИХОВАННЯ	
ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ТРУДОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ДІТЕЙ	
5-7 РОКІВ.....	
2.1. Програма і методика констатувального експерименту.....	32
2.2. Характеристика рівнів вихованості у дітей 5-7 років	
відповідальності як моральної якості особистості.....	37
2.3. Система виховання відповідальності дітей старшого дошкільного	
віку у трудовій діяльності (Єдність дошкільного закладу і сім'ї у вихованні	
відповідальності).....	47
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2.....	66
ВИСНОВКИ.....	68
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	74
ДОДАТКИ.....	82

Анотація

Тема кваліфікаційної роботи «Виховання відповідальності дітей старшого дошкільного віку у трудовій діяльності» досліджувалася на теоретичному та емпіричному рівнях. Результати вивчення представлено у двох розділах роботи. На теоретичному рівні схарактеризовано стан розробки проблеми вітчизняними та зарубіжними фахівцями; розкрито особливості розвитку моральних якостей у дошкільному дитинстві; обґрунтовано педагогічні умови оптимізації процесу виховання відповідальності у ЗДО. З метою розв'язання емпіричних завдань дослідження розроблено програму й методичку констатувального експерименту; визначено критерії, показники та структурні компоненти вихованості у дітей 5-7 років відповідальності; описано рівні сформованості даної якості у досліджуваних старшого дошкільного віку; розроблено систему формування відповідальності, обґрунтовано педагогічні умови оптимізації освітнього процесу, розкрито методи виховання даної моральної якості у дітей 5-7 років

Ключові слова: *розвиток особистості, відповідальність як базова якість, рівні вихованості відповідальності, педагогічні умови оптимізації освітнього процесу, розвивальне середовище.*

Abstract

The topic of the qualification work "Education of responsibility of children of older preschool age in work" was studied at the theoretical and empirical levels. The results of the study are presented in two sections of the work. At the theoretical level, the state of development of the problem by domestic and foreign specialists is characterized; the peculiarities of the development of moral qualities in preschool childhood are revealed; the pedagogical conditions for optimizing the process of education of responsibility in primary and secondary education are substantiated. In order to solve the empirical tasks of the research, the program and methodology of the ascertaining experiment were developed; criteria, indicators and structural components of education for children 5-7 years of responsibility are determined; the levels of formation of this quality in the studied older preschoolers are described; a system of responsibility formation was developed, pedagogical conditions for optimizing the educational process were substantiated, methods of raising this moral quality in children 5-7 years old were revealed

Keywords: *personality development, responsibility as a basic quality, levels of education of responsibility, pedagogical conditions for optimizing the educational process, developmental environment.*

ВСТУП

Актуальність дослідження. Вимоги сучасного суспільства побудовані на засадах демократії, найважливішими ознаками якої є свобода і відповідальність. Такі особливості суспільного розвитку обумовлюють актуальність проблеми формування відповідальності зростаючої особистості. Сьогодні, як ніколи раніше, зростає роль соціальних цінностей, зокрема відповідальності як базової якості особистості, яка проявляється в усіх сферах її життєдіяльності.

Зачатки відповідальності формуються у дошкільному дитинстві, що актуалізує проблему її становлення і розвитку, створення педагогічних умов оптимізації освітнього процесу, розробки методичного супроводу даного напрямку виховної діяльності ЗДО. У Базовому компоненті дошкільної освіти України як освітньому стандарті підкреслюється значущість своєчасного виховання відповідальності як сукупності заходів, виконання яких дозволяє особистості безпечно досягти бажаного; здатність відповідати за свої справи та вчинки. У документі зазначено, що відповідальність дошкільника є невід'ємною якістю особистості, здатністю відповідати перед собою та іншими людьми за якість та своєчасність виконання дорученої справи [3].

Відповідальність була і залишається предметом уваги філософів, психологів і педагогів. Відповідальності як одній із найвищих цінностей приділяли значну увагу відомі філософи: В. Віндельбанд, Г. Йонас, І. Кант, Ж.-Ж. Руссо, Е. Фромм та інші фахівці. Проблема розвитку та виховання відповідальності на різних етапах онтогенезу досліджувалася такими відомими вітчизняними психологами і педагогами, як І. Бех, М. Левківський, Т. Морозкіна, В. Остринська, Л. Татомир, М. Савчин, І. Уледова. Вказані фахівці розглядають її як особливий мотив людських вчинків, систему відповідальних уявлень і ставлень, смисловий принцип регуляції поведінки зростаючої особистості.

Проблемі формування почуття відповідальності у дітей дошкільного віку присвячені роботи таких авторів як О. Кононко, Г. Беленька, В. Нечай, Т. Фасолько, Д. Сергеева та ін. Зокрема, окремі аспекти цього питання набули

висвітлення у працях, спрямованих на виявлення особливостей прояву відповідального ставлення в процесі спілкування дошкільників у різних видах діяльності: трудової, ігрової (З. Борисова, К. Клімова, Г. Уранова) та навчальної (С. Ладивір).

З огляду, що проблема відповідальності складна та багатогранна, що сьогодні бракує досліджень, безпосередньо присвячених відповідальності, а не опосередкованому аналізу цієї базової якості особистості в контексті проблем формування особистості, існуванню запиту педагогічної практики на методичний супровід даної виховної проблеми, вважаємо її актуальною. Саме цим обумовлений вибір нами теми кваліфікаційної роботи *«Виховання відповідальності старших дошкільників у трудовій діяльності»*.

Мета дослідження: на основі аналізу вітчизняної та зарубіжної психолого-педагогічної літератури теоретично обґрунтувати педагогічні умови виховання та експериментально дослідити особливості вихованості у дітей старшого дошкільного віку відповідальності.

Досягнення мети дослідження передбачало розв'язання комплексу таких **завдань дослідження:**

1. Проаналізувати сучасний стан розробки проблеми виховання в особистості відповідальності, розкрити зміст та структуру провідної категорії.

2. Теоретично обґрунтувати педагогічні умови оптимізації освітнього процесу у ЗДО, спрямованого на виховання у дітей 5-7 років відповідальності у трудовій діяльності.

3. Визначити критерії, показники та компоненти, за якими оцінюється міра вихованості у дітей старшого дошкільного віку відповідальності.

4. Схарактеризувати рівні вихованості у дошкільників відповідальності як базової якості особистості.

5. Розробити систему виховання у дітей 5-7 років відповідальності у трудовій діяльності.

Об'єкт дослідження - процес виховання у дітей старшого дошкільного віку відповідальності.

Предмет дослідження - особливості вихованості та педагогічні умови оптимізації процесу формування у дітей старшого дошкільного віку відповідальності у трудовій діяльності.

Теоретико-методологічною основою дослідження виступають: положення філософії та психології про системність як оптимальну форму функціонування особистості (В. Кремень, С. Максименко, Ю. Приходько, Л. Шелестова); вчення про детермінацію і закономірності розвитку особистості у дошкільному дитинстві (І. Бех, О. Кононко, Г. Костюк, В. Котирло, Т. Піроженко); положення про особливості виховання відповідальності як моральної якості особистості (З. Борисова, Г. Беленька, М. Левківський, Т. Остринська, М. Савчин, І. Уледова, Т. Фасолько).

З метою розв'язання означених вище завдань дослідження нами використано **методи**:

теоретичні: вивчення психолого-педагогічних джерел з метою уточнення змісту поняття «відповідальність», розробки критеріїв, показників та компонентів відповідальної поведінки дітей 5-7 років; аналіз, порівняння та узагальнення емпіричних даних з метою діагностики особливостей вихованості у дітей старшого дошкільного віку відповідальності та методики їх ефективного виховання у ЗДО в процесі трудової діяльності;

емпіричні: діагностичні (спостереження, проєктивні методики, моделювання експериментальних ситуацій); педагогічний експеримент;

статистичні: методи кількісного аналізу з метою узагальнення емпіричних даних та визначення основних особливостей прояву відповідального ставлення дітьми старшого дошкільного віку.

Наукова новизна результатів дослідження:

уперше описано комплекс педагогічних умов та технологію реалізації в педагогічній практиці ефективної організації трудової діяльності дітей старшого дошкільного віку; визначено критерії, показники, компоненти та експериментально визначено рівні вихованості у дітей 5-7 років відповідальності як базової якості особистості; розроблено систему

ефективного виховання у досліджуваних старшого дошкільного віку вказаної моральної якості в процесі трудової діяльності;

уточнено зміст понять «виховання відповідальності» та «вихованість відповідальності» дітей 5-7 років; схарактеризовано структуру провідного поняття, до складу якої увійшли: когнітивний, емоційно-ціннісний та поведінковий компоненти; деталізовано особливості прояву відповідальності у трудовій діяльності;

подальшого розвитку набули методи і форми виховання у дітей старшого дошкільного віку відповідальності у трудовій діяльності; розроблено загальні принципи та засади організації процесу виховання у дітей старшого дошкільного віку відповідальності; у визначенні змісту та структури провідних категорій дослідження; в описів рівнів вихованості у дітей 5-7 років життя умінь діяти свідомо та самостійно, опікуватись високими стандартами якості виконання трудових завдань; в обґрунтуванні педагогічних умов оптимізації освітнього процесу у ЗДО, спрямованого на ефективне виховання відповідальності засобами трудової діяльності.

Практичне значення дослідження полягає у розробці діагностичного інструментарію для вивчення особливостей вихованості у дітей старшого дошкільного віку відповідальності; формулюванні методичних засад створення в умовах ЗДО розвивального середовища, сприятливого для прояву дошкільниками моральних якостей особистості; організації ефективного виховання у досліджуваних 5-7 років продуктивної трудової діяльності. Результати дослідження та розроблена система формування можуть бути використані у процесі підготовки студентської молоді до роботи з виховання у дітей старшого дошкільного віку відповідальності засобами трудової діяльності.

Впровадження результатів проведеного дослідження здійснювалося через участь у науково-практичних конференціях:

- 1) «Сучасне дошкілля: актуальні проблеми, досвід, перспективи розвитку». X Всеукраїнська науково-практична Інтернет-конференція студентів, магістрів, молодих науковців, м.Ніжин, 18 жовтня 2023 року.
- 2) «Сучасне дошкілля: актуальні проблеми, педагогічні пошуки, здобутки». II Регіональна науково-практична Інтернет-конференція студентів, молодих науковців, педагогів-практиків, м.Ніжин, 20 червня 2024 року. *Особливості прояву дошкільниками відповідальності у трудовій діяльності.*
- 3) «Сучасне дошкілля: актуальні проблеми, досвід, перспективи розвитку». Всеукраїнська науково-практична Інтернет-конференція з Міжнародною участю, м.Ніжин, 6 листопада 2024 року. *Особливості прояву дошкільниками відповідальності у трудовій діяльності.*

друк статей:

- 1) *Особливості прояву дошкільниками відповідальності у трудовій діяльності.* Сучасне дошкілля: актуальні проблеми, педагогічні пошуки, здобутки: збірник матеріалів II Регіональної науково-практичної Інтернет-конференції студентів, молодих науковців, педагогів-практиків / за заг. ред. проф. О. Л. Кононко. Ніжин, 20 червня 2024 року., с. 27-33.
- 2) *Особливості прояву дошкільниками відповідальності у трудовій діяльності.* Сучасне дошкілля: актуальні проблеми, досвід, перспективи розвитку. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції з Міжнародною участю / за заг.ред.проф. О.Л. Кононко, м.Ніжин, 6 листопада 2024 року с. 64-67.
- 3) *Особливості прояву дошкільниками відповідальності у трудовій діяльності.* Науково-теоретичні підходи до розвитку і виховання дитини дошкільного віку: колективна студентська монографія / за заг.ред. О. Кононко, З. Шарлович. Ломжа-Ніжин. 2025. с.87. (подано до друку)

Структура та обсяг кваліфікаційної роботи: кваліфікаційна робота складається з вступу, двох розділів, висновків до кожного, загального

висновку, списку використаних джерел, додатків А,Б,В. Текст містить 2 таблиці, список джерел нараховує 79 позицій. Загальний обсяг роботи становить 86 сторінок друкованого тексту, з них основного тексту 73 сторінки.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИХОВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

I.1. Аналіз відповідальності як наукової категорії

Не дивлячись на соціальне замовлення держави, відображене у нормативних документах, усвідомлення необхідності формування відповідальності в умовах війни, в практиці дошкільної освіти цей процес здійснюється здебільшого стихійно. Саме тому механізм формування гуманних взаємин дітей дошкільного віку у трудовій діяльності залишається до сьогодні багато у чому схованим для ефективного контролю, своєчасної корекції як з боку вихователів ЗДО, так і самих вихованців. Міцність та стійкість відповідальності дітей старшого дошкільного віку як базової якості особистості значною мірою визначається тим, як вона формувалася, який механізм був покладений в основу педагогічного впливу.

Філософи минулих часів приділяли особливу увагу багатогранності відповідальності. Конфуцій, аналізуючи взаємовідношення особистості і соціуму, розглядав це поняття як першочергове, яке сприяє встановленню порядку. Античні філософи Платон і Аристотель пов'язували «відповідальність» із свободою волі та свободою вибору, справедливо ставлячи питання про відповідальність за вчинки, звершені з незнання, коли неможливо передбачити результати своїх дій.

Д. Міль пов'язував відповідальність з покаранням, детермінував її як «підзвітність» певній соціальній ролі, вираженням свободи й необхідності. Значним просуванням у розробці проблеми відповідальності було вчення І. Канта про внутрішнє ставлення до обов'язку, згідно з яким індивід підкоряє свою волю зовнішній необхідності, приймаючи останню як внутрішній моральний закон. Багато розробників минулого виходили з визначення абсолютної свободи волі, вважали, що відповідальність покладається на людину суспільством. Мартин Хайдеггер, Карл Ясперс, Жан-Поль Сартр, Габриель Марсель, Альберт Камю, твердили, що свобода і відповідальність несумісні.

На сучасному етапі розвитку науки відсутнє єдине визначення поняття «відповідальність особистості» внаслідок її багатозначності. Найчастіше

фахівці оперують визначенням, згідно з яким під відповідальністю розуміється здійснюваний суб'єктом у різних формах контроль над своєю поведінкою з позицій виконання ним прийнятих норм і правил. Окрім цього визначення в феномені відповідальності фахівці виділяють такі аспекти: необхідність відповідності поведінки особистості соціальним нормативам, обов'язку, підкорення поведінки соціальному контролю; здатність людини передбачати результати своєї діяльності, її користь або шкоду; спроможність особистості розуміти відповідність результатів своїх дій поставленим цілям; здатність і потреба передбачати наслідки своїх дій; свідома готовність виконувати певні обов'язки та відповідати за наслідки своїх дій відповідно до норм соціальної групи.

Як стверджує М. Левківський, проблему відповідальності слід розглядати як етико-моральне явище, обумовлене рівнем розвитку суспільної свідомості та соціальних відносин. Вказаний автор стверджує, що вільна дія людини завжди передбачає її відповідальність перед суспільством. Свобода породжує відповідальність, відповідальність спрямовує свободу. На думку М. Левківського, визначальним критерієм формування відповідальної поведінки особистості виступають цінності суспільства, асимільовані суб'єктом. Відповідальність базується на усвідомленні суб'єктом свого обов'язку й можливого вибору шляхів його реалізації. Згідно підходу автора, відповідальність пов'язана з помислами, самооцінкою, самоконтролем та самоуправлінням особистості [45].

У контексті погляду на відповідальність під кутом етико-морального розвитку особистості, Т. Куниця зауважує: прагнення особистості допомогти партнеру по спільній діяльності, засноване на актуалізації внутрішньо обов'язкових норм, які перетворюються так, щоб максимально відповідати ситуації, і супроводжується переживання особистої моральної відповідальності. Це сприяє усвідомленню суб'єктом наслідків своїх дій в ситуації допомоги. Відповідальність особистості може зменшуватися за рахунок захисних механізмів психіки, які продукують сумніви у доцільності

надання допомоги. Розвиток відповідальності є процесом приписування відповідальності за дії собі та оточуючим [43].

Новим підходом до теоретичної розробки проблематики відповідальності особистості є дослідження гуманістичних психологів А. Маслоу, Г. Олпорта, К. Роджерса. Основною методологічною тезою представників цієї школи, методологічним принципом є ідея про те, що людина володіє певним ступенем свободи від зовнішньої детермінації завдяки смислам та цінностям, якими вона керується у своєму виборі. Р. Мей, В. Франкл стверджують, що людина визнається вільною, якщо вона вважає себе відповідальною перш за усе за здійснення особистісного смислу та реалізацію цінностей.

В. Франкл розглядаючи співвідношення феноменів «свобода», «відповідальність» і «вибір» людини, вказував, що свобода без відповідальності – це негативне явище. Відповідальність не зводиться до простої свободи, оскільки завжди включає у себе те, за що людина несе відповідальність. Р. Мей вважав, що відповідальність – це складова психічного здоров'я особистості. Свобода і відповідальність завжди врівноважують одне одного, тому жодна з них не може існувати окремо від другої.

Г. Олпорт першим дав визначення зрілої особистості. Він характеризував зрілу особистість через комплекс основних рис. Автор вважав, що зрілою називають людину, яка:

- має широкі кордони Я;
- здатна проявляти теплі, сердечні соціальні стосунки;
- приймає сама себе такою, якою вона є;
- демонструє реалістичне сприймання, досвід і домагання;
- здатна до самопізнання;
- характеризується почуттям гумору;
- володіє цілісною життєвою філософією.

На думку А. Маслоу, зрілість людини проявляється в її прагненні до самоактуалізації. Автор зазначає: кожний раз, коли людина бере на себе відповідальність, вона самоактуалізується. Фахівець вважає, що внутрішніми причинами, що перешкоджають самоактуалізації особистості, виступають психологічні захисти. Захищаючи себе, людина надає перевагу досягненню незначних цілей, не намагається досягти успіху, проявити себе, покласти на себе відповідальність. Акцент зроблено на проблемах і труднощах особистісного вибору та відповідальності у визначенні смислу існування. Поняття гідності, свободи вибору, відповідальності, цінності стають центральними в теоретичних та експериментальних дослідженнях.

Видатний український філософ-просвітител ь Г. Сковорода розглядав процес формування відповідальності як перетворення на звичку відповідальних почуттів і відповідальної поведінки. На його думку, кожна людина відповідальна перед собою та іншими за обране нею місце в системі суспільних відносин і реалізацію своїх можливостей у власній діяльності.

Сучасні психологи і педагоги приділяють чималу увагу дослідженню відповідальності як базової якості особистості. Провідними дослідниками у вітчизняній науці виступили А. Беленька, З. Борисова, Т. Гурлева, Т. Куниця, М. Левківський, М. Савчин, В. Тернопільська, Т. Фасолько, Х. Шапаренко, Л. Якименко та інші. Завдяки цьому розроблено зміст відповідальності, обґрунтовано теоретичні засади дослідження даної якості на різних етапах онтогенезу, запропоновано педагогічні умови оптимізації життєдіяльності дитини та організації освітнього процесу в освітніх закладах.

Згідно визначення провідних фахівців, відповідальність – базова якість особистості, яка проявляється у свідомому ставленні особи до суспільної необхідності, обов'язків, соціальних завдань. За даними дослідження Т. Фасолько, формувати відповідальність можна лише за умови, якщо завдання наповнене суспільним смислом. Автор підкреслює: для формування відповідальності необхідно, щоб дитина емоційно переживала доручення, усвідомлювала його важливість, необхідність своєї діяльності не лише для неї

самої, але й для інших людей. Саме соціальна мотивація трудового завдання надає йому рух, наповнює особистість бажанням виконати його якомога краще, виступає гарантом досягнення успіху [71].

За даними досліджень відповідальності М. Савчина, соціально-психологічна характеристика відповідальності – це якість особистості, детермінована індивідуальними потребами та інтересами, об'єктивно існуюча через реалізацію в системі людських відносин. Автор зазначає: відповідальність виконує пізнавальну, оціночну, регулятивну функції і виступає єдністю раціонального, вольового та емоційного моментів. М. Савчин зазначає: формування відповідальності у формі навички, звички, переконань, установки і соціальної спрямованості відбувається на основі передачі соціального досвіду в ході онтогенезу людини. Рівень відповідальності людини визначається ступенем прийняття і засвоєння соціально значущих норм і вимог як соціальних цінностей. Цей ступінь обумовлений як реальним місцем особистості в системі суспільних відносин, так і її власною активністю, емоційно-вольовою с структурою психіки [63].

Не дивлячись на позитивні зміни, що відбулися у процесі вивчення відповідальності (визнання її однією з головних властивостей особистості; дослідженні закономірностей розвитку відповідальності в онтогенезі як основи моральної та правової свідомості; розкритті значення відповідальності в процесі самоактуалізації особистості; розробці технологій формування відповідальності), відсутня єдина цілісна теорія відповідальності особистості. Відповідальність досліджується в її окремих проявах і формах. При цьому акцент робиться здебільшого на вивченні її когнітивного компоненту.

Для вітчизняної психології та педагогіки у вивченні феномену відповідальності особистості в методологічному плані базовими є два основних напрями дослідження – традиційний, пов'язаний з вивченням окремих аспектів відповідальності, і системний, який базується на багатоплановому вивченні відповідальності. Основними виступають ідеї про співвідношення свободи та відповідальності особистості. Тобто, слід

виходити з розуміння, що відповідальна поведінка обумовлюється не лише зовнішньою, але й внутрішньою детермінацією. Приймаючи рішення, людина відповідає, що подальший хід подій залежить від неї. Усвідомлення наслідків свого вчинку породжує специфічне для вольового акту почуття відповідальності.

Справжня свобода людини існує як особиста ініціатива, можливість діяти на свій страх і ризик, свобода думки, право критики і перевірки, свобода совісті. Справжня свобода і незалежність можливі лише за наявності ініціативи і відповідальності. Вольова саморегуляція без морального компонента може набути негативної спрямованості. Тому розвиток у зростаючої особистості відповідальності становить найважливіше завдання морального виховання.

1.2. Специфіка розвитку відповідальності в дошкільному дитинстві у трудовій діяльності

У розвитку особистості спостерігаються періоди особливої відкритості до соціально–педагогічних впливів. Період дошкільного дитинства є найбільш сприятливий, сенситивний для формування готовності до прийняття цих впливів. Здатність здійснювати моральний вибір у дітей цього віку складається на основі морально-оціночної діяльності свідомості та потребою у схваленні та визнанні. Сучасній дитині необхідно усвідомлювати свої можливості та індивідуальні особливості, вміти спілкуватися та спільно діяти з дорослими та однолітками, приймати власні рішення в ситуації вибору та нести за них відповідальність. Відповідальна дитина прагне виконати доручену їй справу, значущу не лише для неї, але й для інших, та відчувати задоволення. Відповідальність є значущою базовою якістю особистості, яка багато у чому визначає успішність життєдіяльності особистості.

За даними дослідження Т. Фасолько, орієнтація змісту дошкільної освіти на розвиток особистості дитини передбачає формування такої моральної якості, як відповідальність, яку необхідно здійснювати з орієнтацією на

моральні цінності, накопичення особистісного досвіду відповідальності за результат своєї поведінки та готовність до рефлексивної діяльності. У відповідності з виділеними характеристиками відповідальність дітей старшого дошкільного віку визначається як якість особистості, яка відображає стан їхньої готовності до рефлексії своєї поведінки з позиції моральних правил і до звітування про результат своєї діяльності перед самими собою та іншими людьми [71].

Актуальність дослідження особливостей розвитку у дітей дошкільного віку відповідальності як базової якості особистості пов'язана з тим, що в існуючих освітніх технологіях, адресованих дошкільникам, питання формування відповідальності розв'язується неповно. Існує вельми мало робіт науково-методичного рівня, які б відображали змістовий та методично-технологічний аспекти формування відповідальності у дітей старшого дошкільного віку в умовах сучасної дошкільної освіти.

Упродовж дошкільного дитинства прояви відповідальності суттєво змінюються. Якщо у ранньому та молодшому дошкільному віці вказана базова якість була зовнішньо детермінованою, то поступово вона починає визначатися внутрішньо. Як зазначає Л. Якименко, активність дитини в діяльності дає їй можливість відчувати себе автором своїх дій, проявити окремі форми відповідальної поведінки, з допомогою дорослого або самостійно встановити та усвідомити зв'язок між реальним результатом та власним внеском в його досягнення. Спільний з дорослим аналіз діяльності, а потім і самоаналіз сприяє поступовому усвідомленню того, що отримання бажаного результату залежить від неї самої. Автор підкреслює: це складає основу відповідальності спочатку за результат власної діяльності, а в майбутньому – за процес і результат власного життя та життя оточуючих людей [79].

Дослідження Г. Беленької засвідчило, що механізмом становлення відповідальності дітей старшого дошкільного віку виступає рефлексивна діяльність: формування уявлень про відповідальність та мотивацію виконуваної діяльності; становлення практичних навичок прояву

відповідальної поведінки у різних видах діяльності; свідоме самостійне використання накопиченого досвіду відповідальної поведінки. Автор підкреслює: важливо організувати спільну діяльність дітей і дорослих на основі суб'єкт – суб'єктної взаємодії. Неабияку роль у вихованні відповідальності дошкільників вказаний фахівець відводить підготовці вихователів ЗДО до формування відповідальності дітей 5-7 років, вдосконаленню їхньої теоретичної та практичної готовності [5].

За даними дослідження Т. Гурлевої, до особливостей сформованості відповідальності дітей старшого дошкільного віку вказаним автором віднесено: їхню готовність до самоконтролю, самооцінки, самоаналізу, самостійності, цілеспрямованості та ініціативності. Автором розроблено та упроваджено у педагогічну практику, педагогічну технологію формування відповідальності у старших дошкільників, яка базується на розширенні уявлень дітей 5-7 років про досліджуване явище, освоєння навичок прояву відповідальної поведінки, самостійне використання ними накопиченого досвіду на основі рефлексивної діяльності. У дослідженні обґрунтовано, що процес формування у дітей старшого дошкільного віку відповідальності здійснюється з позицій гуманістичної педагогіки, орієнтує дитину на моральні цінності та готовність до звіту. Т. Гурлева зазначає, що відповідальність розуміється нею як якість особистості, що відображає стан готовності дитини до рефлексії своєї поведінки з позиції моральних правил та до звіту про результат своєї діяльності перед самою собою та іншими людьми [20].

У вітчизняних дослідженнях сенситивним періодом появи відповідальності, за даними З. Борисової, є саме старший дошкільний вік. Автор вважає, що можна говорити про становлення початкових форм відповідальності саме у старшому дошкільному віці, коли в дитини сформована самостійність, домагання визнання, адекватна самооцінка та саморегуляція поведінки; коли дитина засвоїла основні моральні правила і норми поведінки та навчилася керуватися ними у своїй діяльності. Особливу увагу фахівець приділила формуванню у дітей 5-7 років необхідних умінь та

навичок, здатності доводити розпочату діяльність до кінця, не відволікатися на стороннє, перевіряти свою роботу та адекватно її оцінювати [10].

У старшому дошкільному віці вже можна виховувати відповідальність як свідому необхідність, яка перетворилася на обов'язок і проявляється у причетності до усього соціально та особисто значущого. Через відповідальність як форму прояву особистістю своєї суб'єктності дитина отримує можливість змінювати соціальне середовище та саму себе. Важлива функція відповідальності – організація і регуляція діяльності, прогнозування майбутнього, моральний контроль за поведінкою в цілому.

За визначенням О. Кононко, не слід плутати поняття «відповідальність» та «виконавство». Коли йдеться про виконавство дитини, відповідальність залишається за тим, хто доручає, вказує, контролює. Під час відповідальних дій та вчинків, поведінка походить від самого суб'єкту, автором активності виступає «Я» особистість дошкільника. Відповідальна дитина готова нести покарання за свої діяння – позбавитись бажаного, переживати сором. Емоційно – когнітивним ядром відповідальності виступає совість як внутрішній регулятор [34].

В літературі, присвяченій проблемі розвитку відповідальності зустрічаються праці, в яких розглядається питання онтогенезу відповідальності і механізмів її розвитку на різних вікових етапах. Згідно Е. Еріксону, почуття обов'язку з'являється вже у ранньому дитинстві. Вказаний фахівець окреслює початковий етап формування відповідальності віковим періодом від 1 року до 6 років. При цьому найактивніше формування цієї якості, на його думку, відбувається в період з 3 до 6 років, коли у дитини ініціативність починає домінувати над почуттям провини. Як зазначає Е. Еріксон, у даний період часу в дитини з'являється додаткова відповідальність за себе і за те, що складає її світ – іграшки, родичі, домашні тваринки тощо. Формування відповідальності залежить від того, як батьки відносяться до проявів у неї власного волевиявлення. Діти, чії самостійні дії підтримуються, виростають більш ініціативними.

Як зазначає Л. Кольберг, знання дитиною правил ще не засвідчує, що вони прийняті та засвоєні нею. У ранньому віці діти вже засвоїли ті вимоги, які їм пред'являють на рівні «зобов'язаний». Особливе значення має їх прийняття як необхідності, що і складає суть відповідальності. На його думку. Вже у віці 6 років переважна більшість дітей здатні судити про наслідки вчинку з врахуванням його наміру. Це важливо з огляду на те, що саме цей період розвитку дитини пов'язаний з початком її включення у навчальну, відповідно, колективну діяльність. Власне моральна поведінка починається після появи «Я». Фахівець розглядає генезис відповідальності як елементарний перевід зовнішніх вимог всередину, перетворення дитини на активного суб'єкта діяльності.

Вітчизняні розробники проблеми відповідальності вважають активність особистості основним чинником у поясненні особливостей формування цієї якості. Так, В. Тернопільська зазначає, що відповідальність як зовні задана необхідність трансформується на відповідальність як усвідомлену необхідність. Починають закладатися основи формування соціальної відповідальності. В період дошкільного дитинства закладається емоційний фундамент відповідальності, оформлюються вольові якості особистості, ускладнюється її діяльність. Моральні норми з рівня знань перетворюються на реально діючі норми поведінки. Автор підкреслює: правильні знання не забезпечують дотримання багатьма дошкільниками правил поведінки. Включаючись у систему відносин з однолітками, дитина оволодіває умінням регулювати свою поведінку [69].

У літературних джерелах зазначається, що неможливо точно визначитися з віком, найбільш сприятливим для формування відповідальності. В якості важливого критерію оцінки відповідальності вказують на міру покладання дошкільником її на себе. Відповідальність розвивається в особистості нерівномірно, в одних сферах швидше, в інших повільніше. Одні форми активності дітей починають домінувати раніше, інші відходять на задній план. Таким чином, під час огляду онтогенезу відповідальності важко

однозначно виділити вік, в якому вона проходить найбільш важливий етап формування.

В ранньому дитинстві про відповідальність говорити зарано. Потребою дітей керують та управляють потреби, безпосередні бажання. Поступово дитина починає усвідомлювати вимоги і намагається їх виконати. Потім настає період усвідомлюваної слухняності. У віці 4-5 років розвивається відповідальність як відповідь на вимогу. На етапі 5-7 років спостерігається поступова інтеріоризація зовнішніх вимог у внутрішні вимоги особистості до самої себе. Дитина поводить дисципліновано, її характеризує нормодоцільна поведінка, яка супроводжується появою почуття обов'язку та совісті. Напередодні вступу до школи формується мотивація обов'язку, дитина оволодіває умінням підкоряти своє «хочу» мотиву «треба».

Повноцінному вихованню особистості сприяє праця. Основне призначення трудової діяльності полягає у формуванні активної позиції дитини дошкільного віку, прищепленні турботи про себе та інших, оволодінні трудовими уміннями і навичками. Як заявляють фахівці, трудова діяльність багатофункціональна, в процесі її виконання відбувається фізичний, психологічний та соціальний розвиток дошкільника, формується працелюбність як базова якість особистості. Любов до праці виховується вельми рано. Наслідкування, властиве маленькій дитині, виступає важливим мотивом, який спонукає до активної діяльності. Основним завданням педагогів ЗДО – організувати діяльність дитини у такий спосіб, щоб вона максимально впливала на неї.

Предметом уваги значної кількості вітчизняних фахівців була трудова діяльність як важливий чинник формування особистості дошкільника взагалі, різноманітних особистісних якостей зокрема. Серед останніх була і відповідальність. Дослідження Г. Беленької присвячене аналізу принципів організації трудового виховання дітей старшого дошкільного віку. До основних віднесено: залучення дітей до праці через самообслуговування; поступовий перехід від самообслуговування до праці для інших людей;

розширення кола обов'язків, нарощування їх складності; контроль дорослого за якістю виконання трудових доручень; навчання виконанню трудових операцій; формування у дітей впевненості у важливості виконання дорученої роботи; врахування індивідуальних особливостей і схильностей дітей при розподілі доручень; заохочення самостійності та ініціативи; чергування праці та відпочинку. Автор підкреслює: важливо допомогти дитині відчувати користь своїх трудових зусиль, відчувати радість від добре виконаної роботи [6].

Досліджуючи особливості організації трудової діяльності дітей дошкільного віку, Х. Шапаренко підкреслює: важливо підбирати завдання, доступні дитині. Вміння правильно оцінити можливості дітей не менш важливе, ніж здатність залучити їх до роботи. Виконання завдання має приносити задоволення, а не виробляти комплекс неповноцінності. Вказаний фахівець підкреслює: побутова праця в нашій повсякденності посідає значне місце: прибирання, прання, похід у магазини тощо. Привчати дитину до виконання буденних справ необхідно не лише тому, щоб підготувати їх до майбутнього самостійного життя, але й задля виховання звички працювати, турбуватися про інших. Саме з побутової праці починається трудове виховання, формуються практичні уміння та навички, розвивається відповідальність [74].

Виховне значення праці обумовлене значною мірою віковими особливостями дітей. Наслідування, властиве дітям дошкільного віку рухливість, пізнавальна діяльність спонукають їх до активності, сприяють залученню до праці. Діти даного віку охоче беруться за будь-які справи, виконують доручення дорослих, допомагають їм у побутовій праці. Проте їх більше приваблює процесуальна сторона справи, а не результат діяльності. Їхня трудова активність значною мірою залежить від уваги та позитивних оцінок оточуючих людей. Тому так важливо поновлювати зміст трудових завдань, підтримувати їхню віру в успіх, стимулювати емоційне ставлення до результатів трудової діяльності.

Дослідження Г. Беленької підкреслює: важливо уміло реалізовувати виховний потенціал праці, який полягає у тому, що досягнення його мети та задоволення внаслідок цього певної потреби, спонукає появу нових потреб. Вказаний фахівець зауважує: мотивом праці, на відміну від інших видів діяльності, є отримання більш віддаленого результату, а не сам процес діяльності. Віддаленість мотиву від діяльності вимагає від дошкільника вольових зусиль, передбачає цілеспрямоване планування дій та результатів, самоконтроль та саморегуляцію поведінки. Як зазначає Г. Беленька, основними видами позитивної спрямованості праці виступають: приклад, інтерес та обов'язок. На думку автора, обов'язок у цей віковий період залишається похідним від прикладу та інтересу й має яскраво виражений емоційний характер. Мотив обов'язку, який спонукає дитину до виконання не найбільш цікавих для неї справ, формується на основі почуття відповідальності [5].

Виховання працелюбності дошкільника необхідно з самообслуговування, терпляче привчати дитину вмиватися, застилати ліжко, прибирати за собою іграшки тощо. Важливо допомагати їй виробляти звичку робити це самостійно і без нагадування дорослого. З дорослішанням сфера самообслуговування розшириться. Важливим засобом трудового виховання виступає наявність в дитини постійних обов'язків. Це сприяє становленню і розвитку відповідальності. Залучення до побутової праці дівчаток і хлопчиків дошкільного віку сприяє їхній підготовці до майбутнього самостійного життя.

Як наголошує О. Кононко, звичка працювати закріплюється вольовими зусиллями. Дитина старшого дошкільного віку добре орієнтується у поняттях «хочу» і «треба», усвідомлює, що важливо виконувати не лише те, що їй хочеться, але й те, що потрібно. Педагоги і батьки мають проявляти наполегливість до тих пір, поки для дитини не перетвориться на звичку спочатку виконувати те, що необхідно, а потім – що вона хоче. Привчати дошкільника до слова «не можна» - означає вправляти її в умінні стримувати свої бажання, розвивати самоорганізацію, самоконтроль та саморегуляцію, які

відіграють важливу роль у розвитку особистості. Таким чином, працелюбність, позитивне ставлення до праці пов'язані з вихованням організованості. З дитячих років необхідно привчати дитину планувати та організовувати свою працю, працювати зібрано й ритмічно. Працелюбна дитина здатна добре організувати свою трудову діяльність і досягти успіху. Основним принципом розвитку здатності до організації своєї діяльності є надання дитині можливості самій, через долавання помилок й перешкод, відповідально організувати свою працю [35].

Щоб дитина поводитися організовано та відповідально, вона має чітко усвідомлювати мету діяльності, обирати ефективні способи дій, планувати, контролювати та регулювати свої дії, перевіряти їх, у разі необхідності, вносити в них корективи, виправляти свої помилки. У вихованні організованості та відповідальності важливо долучати дітей старшого дошкільного віку до планування своєї діяльності, розкривати її внутрішній смисл. Це сприятиме відчуттю дитиною себе у світі, де кожна справа здійснюється не сама по собі, а спеціально організується, вимагає від особистості зусиль. Запорукою успіху у вихованні працелюбності дошкільника виступає вироблення у нього звички виконувати певні обов'язки без нагадування дорослих.

Досліджуючи особливості виховання у дітей дошкільного віку відповідальності у процесі трудової діяльності, З. Борисова використала чергування по столовій як одну з найбільш розповсюджених форм трудового виховання. Дорослий пояснював дошкільникам коло обов'язків чергового, показував, як виконувати ту чи іншу дію. Дитина відчувала відповідальність перед однолітками, контролювала свої дії, узгоджувала їх з партнерами по трудовій діяльності. Порядок у групі, постійність вимог, чітко окреслене коло обов'язків, їх постійне розширення, серйозна увага до культури дитячої праці та взаєминам, які складаються в процесі чергування – усе це дало позитивні результати.

У дітей дошкільного віку, за даними дослідження З. Борисової, завдяки упровадженій у педагогічну практику системі виховання, виховано позитивне ставлення до виконання обов'язків. Діти навчилися чергувати, освоїли певне коло навичок, пов'язаних з чергуванням, оволоділи необхідними знаннями та вміннями, навчилися доводити розпочате до кінця, не відволікалися на стороннє, діяли спільно з партнерами, перевіряли якість своєї роботи. Найбільш складним моментом виявилось виховання у дітей 5-7 років умінь діяти сумісно з однолітками, розподіляти обов'язки та узгоджувати свої дії в процесі праці [10].

На основі опрацювання наукових джерел вдалося виробити комплекс порад, якими мають скористатися педагоги ЗДО та батьки у вихованні у дітей старшого дошкільного віку відповідальності у процесі трудової діяльності. До основних слід віднести: бути послідовними у своїх вимогах; враховувати індивідуальні та вікові особливості дітей; перш ніж чомусь навчати, показати дитині зразок правильного виконання доручення; вправляти дошкільника в оволодінні різноманітними вміннями і навичками виконання трудової діяльності; на забувати про ігрові моменти у трудовому вихованні дошкільників; вчити дитину поважати працю, бережливо ставитися до результатів своєї діяльності та інших людей; розповідати дітям про свою роботу, її особливості та вимоги до певних людських якостей; тактовно оцінювати результати праці дитини; виробляти в дошкільників адекватну самооцінку та почуття гумору.

Використання зазначених рекомендацій сприятиме вихованню у дітей старшого дошкільного віку трудових умінь і навичок, позитивному ставленню до будь-якої праці, вміння працювати самостійно й натхненно, проявляти такі базові якості особистості, як самостійність, відповідальність, наполегливість, гордість за свої досягнення.

1.3. Педагогічні умови виховання у дошкільників відповідальної поведінки у ЗДО

Для організації педагогічного процесу у ЗДО необхідно створити відповідне предметно-розвивальне середовище. Воно визначає розвиток відповідальності, активно будує діяльність дитини, використовуючи при цьому вроджений фонд її особистості. Середовище виступає чинником, який сприяє процесу розгортання закладеного в дитині дошкільного віку потенціалу. Говорячи про створення у ЗДО розвивального середовища, акцентуємо увагу на педагогічних умовах розвитку відповідальності у дітей 5-7 років.

Як зазначає Т. Фасолько, поняття предметно-розвивальне середовище розглядається в педагогіці як більш вузька характеристика середовища, як чинник, який стимулює, спрямовує і розвиває діяльність дитини. Середовище впливає на розвиток особистості у широкому смислі слова та на формування в неї таких базових якостей, як самостійність, відповідальність, допитливість, креативність. Предметно-розвивальне середовище – це система матеріальних об'єктів діяльності дошкільника, яка функціонально моделює зміст його духовного та фізичного розвитку. Автор наголошує: збагачення освітнього процесу розвивального предметного середовища знаходиться у безпосередній залежності від змісту виховання, віку та рівня розвитку дітей та їхньої діяльності. Предметно-просторове середовище необхідно дитині, перш за все, тому, що виконує по відношенню до неї інформативну функцію – кожний предмет несе певні відомості про оточуючи світ, стає засобом передачі соціального досвіту. При цьому важливо враховувати вікові та індивідуальні особливості дітей [71].

Згідно підходу З. Борисової, не слід забувати про важливу роль гри у вихованні дітей дошкільного віку взагалі, відповідальності як базової якості зокрема. Вказаний фахівець підкреслює: обравши певну роль, дитина підкоряється правилам цієї ролі, поводить себе так, як поводить себе в житті персонаж, роль якого виконує. У грі дитина підкоряється правилам не з примусу, а за власним бажанням. Граючи, дитина відчуває радість і

задоволення, а це накладає світлий емоційний відбиток на самі правила, вимоги і норми.

У дослідженні З. Борисової визначено умови виховання відповідальності, до яких віднесено: організацію системи колективної трудової діяльності у формі чергувань із залученням в нього усіх дітей; встановлення відносин взаємної відповідальності між дошкільниками; формування у них суспільних мотивів трудової діяльності; виховання системи трудових знань, умінь і навичок, необхідних для відповідального виконання справи; організацію системи звітності, суспільного обговорення й оцінка результатів діяльності кожної дитини і всієї групи; здійснювати диференційований підхід з врахуванням рівня розвитку початкових форм відповідальності кожної дитини [10].

Х. Шапаренко пропонує у процесі організації трудової діяльності об'єднувати менш умілих або молодших дітей дошкільного віку у пару з досвідченим товаришем. На думку автора, таке об'єднання є педагогічно найбільш доцільним, воно сприяє тому, що діти навчаються домовлятися, розподіляти обов'язки, здійснювати допомогу і підтримку. Такий підхід полегшує рішення питання встановлення правильних взаємин між дітьми. Корисна демонстрація педагогом своєї праці на очах дітей. Така співпраця сприяла виконанню дітьми трудових доручень без нагадування дорослого, налаштувала на виконання накресленого без відволікань на стороннє. Дошкільники не лише оволодівали трудовими навичками, але й почали усвідомлювати необхідність своєї праці для дитячого колективу [74].

До чергування залучають дітей 4-7 років життя. Вони допомагають вихователю роздати необхідні посібники та матеріали для занять, акуратно прибирають їх після їх закінчення. Усі діти вказаного віку повинні навчитися дотримуватися порядку на своєму столі – вимити пензлик, зібрати олівці та клапти паперу. Разом з педагогом діти поливають кімнатні рослини, годують рибку в акваріумі, прибирають у куточку природи. Важливо, щоб кожне завдання й доручення дорослого діти виконували старанно, долали перешкоди

на шляху до мети, не відволікалися на стороннє, доводили розпочате до кінця. Слід потурбуватися про позитивну атмосферу в групі під час виконання трудових завдань, ввічливо зверталися за допомогою до дорослих та однолітків, дякували за підтримку.

У дослідженні Т. Гурлевої зазначено, що на п'ятому році життя чергування вже мають регулярний характер: чергові по столовій накривають столи, вчаться правильно розставляти тарілки і чашки, класти виделки та ложки, ставити на стіл серветки, залучають до роздачі других та третіх блюд, після сніданку та обіду змитати крихти зі столу, складають скатертину та правильно її стелять на стіл. У дітей старшої групи накопичений значний досвід чергувань за дорученням вихователя вони готують столи до занять, розкладають матеріали та прибирають їх по завершенні, миють пензлики, просушують ганчірочки. Дошкільники охоче чергують в куртку живої природи: поливають рослини, доглядають тварин, годують їх, міняють їм воду. Автор звертає увагу на зміни, що відбуваються з віком: діти можуть самі розподіляти між собою обов'язки, слідкувати за послідовністю та якістю їх виконання, об'єктивно оцінювати результати та міру відповідальності кожного виконавця [20].

Визначаючи педагогічні умови оптимізації трудової діяльності у ЗДО, фахівці підкреслюють значущість як предметно-розвивального середовища, так і власної активності дитини старшого дошкільного віку. Активна позиція самого дошкільника під час виконання трудових доручень – важлива умова розвитку відповідального ставлення до процесу і результатів діяльності. Згідно висловлювань Т. Куниці, вправління дітей в уміннях готувати матеріали до занять (нарізати папір, готувати клей, фарби, глину; акуратно й красиво розкласти матеріал та посібники на столах; діяти планомірно та економно; розраховувати потрібну кількість матеріалів залежно від кількості дітей в групі тощо). Діти поступово навчаються слідкувати за дотриманням черговості, миють посуд після полудня, метуть підлогу. Автор зазначає: старші дошкільники, чергуючи в кутку природи, можуть вести календар

погоди, доглядати не лише за тваринками у приміщенні, але й тими, що живуть на ділянці (кури, кролики); годують птахів, що зимують спостерігають за ними [43].

Правильно вчиняють ті вихователі, які обирають санітарів, які слідкують за порядком в умивальній кімнаті, розвішують чисті рушники, розливають воду для полоскання рота після обіду, слідкують за зміною взуття при вході у приміщення. Важливо в кінці чергування обговорювати з дітьми якість виконаної роботи та вкладені у трудові дії особисті зусилля. Чергування відіграють важливу роль у вихованні відповідального ставлення дошкільників до трудової діяльності. Адже специфіка чергування полягає у виконанні роботи, яка має суспільне значення, необхідна для дитячого колективу, виробляє звичку попрацювати для інших, проявляти турботливе ставлення до товаришів.

Як зазначає О. Кононко, значну роль у вихованні у дітей старшого дошкільного віку відповідальності у трудовій діяльності, відіграє педагогічна оцінка та самооцінка. На думку автора, існує зв'язок між змістом оцінки педагога та вихованням відповідальності як моральної якості особистості. Фахівець підкреслює: оцінка вихователя має бути справедливою, мотивованою, зацікавленою та чітко сформульованою. Така оцінка підтримує дитину, налаштовує на позитивний лад, привчає оцінювати інших з тих самих позицій.

О. Кононко зауважує: дитині дошкільного віку складно бути самокритичною, значно легше виявляти поблажливість до себе та критичність до інших. Вказаний вище автор підкреслює: зміст, форма педагогічної оцінки, момент висловлювання педагогом свого судження з приводу процесу та результату праці дошкільника, відіграє неабияку роль у трудовому вихованні та прищепленні звички діяти відповідально. Варто час-від-часу задавати дітям старшого дошкільного віку запитання, які змушують їх аналізувати свої дії, вкладені зусилля та якісно-кількісний результат своєї праці [34].

Педагогічна оцінка відіграє глибокий емоційний вплив, стимулює потребу дитини дошкільного віку діяти самостійно, відповідально, наполегливо, доводити розпочате до кінця. Реалізація індивідуального підходу до виховання відповідальності у трудовій діяльності сприяє вихованню у дітей 5-7 років не лише позитивного ставлення до неї, але й соціальну спрямованість дошкільника, його моральну вихованість, здатність співчувати та допомагати одноліткам. Так прищеплюється звичка працювати не лише для себе, а для інших.

Базуючись на викладених вище теоретичних положеннях, до основних педагогічних умов оптимізації виховного процесу у ЗДО відносимо:

1. Збагачення уявлень дітей старшого дошкільного віку про відповідальність як базову якість особистості та її роль в житті.

2. Вправлення дошкільників в умінні проявляти відповідальність у трудовій діяльності.

3. Створення у ЗДО предметно-розвивального середовища, сприятливого для виховання трудових умінь і навичок.

4. З допомогою педагогічної оцінки віднести відповідальність до найвищих моральних цінностей й чеснот.

Упровадження в педагогічну практику комплексу розроблених педагогічних умов спрямоване на виховання у дітей старшого дошкільного віку відповідального ставлення до трудової діяльності; формування самостійності, наполегливості та гордості; прищеплення працелюбності як базової якості особистості.

Висновки до розділу I.

У дослідженні визначено, що *відповідальність* - це сукупність дій дошкільника, виконання яких дозволяє йому безпечно досягти бажаного. Під відповідальністю розуміється здійснюваний суб'єктом у різних формах контроль над своєю поведінкою з позицій виконання ним прийнятих норм і

правил. У феномені відповідальності фахівці виділяють такі аспекти: необхідність відповідності поведінки особистості соціальним нормативам, обов'язку, підкорення поведінки соціальному контролю; здатність дитини передбачати результати своєї діяльності, її користь або шкоду; спроможність особистості розуміти відповідність результатів своїх дій поставленим цілям; здатність і потреба передбачати наслідки своїх дій; свідома готовність виконувати певні обов'язки та відповідати за наслідки своїх дій відповідно до норм соціальної групи. Для вітчизняної психології та педагогіки основними виступають ідеї про співвідношення свободи та відповідальності особистості. Розвиток у зростаючої особистості відповідальності становить найважливіше завдання морального виховання.

Дошкільний вік – сенситивний період розвитку відповідальності. Неможливо точно визначитися з віком, найбільш сприятливим для формування відповідальності. В якості важливого критерію оцінки відповідальності вказується міра покладання дошкільником її на себе. В ранньому дитинстві про відповідальність говорити зарано: потребами управляють безпосередні бажання. Потім настає період усвідомлюваної слухняності. У віці 4-5 років розвивається відповідальність як відповідь на вимогу дорослого. На етапі 5-7 років спостерігається поступова інтеріоризація зовнішніх вимог у внутрішні вимоги особистості до самої себе. Дитина поводить дисципліновано, її характеризує орієнтована на виконання норми поведінка, яка супроводжується появою почуття обов'язку та совісті. Старший дошкільний вік є періодом інтенсивного розвитку відповідальності як базової якості особистості.

Повноцінному вихованню особистості сприяє праця. Основне призначення трудової діяльності полягає у формуванні активної позиції дитини дошкільного віку, прищепленні турботи про себе та інших, оволодінні трудовими вміннями і навичками. Трудова діяльність багатofункціональна, в процесі її виконання відбувається фізичний, психологічний та соціальний розвиток дошкільника, формується працелюбність як базова якість

особистості. Щоб дитина поводитися відповідально, вона має чітко усвідомлювати мету діяльності, обирати ефективні способи дій, планувати, контролювати та регулювати свої дії, перевіряти їх, у разі необхідності, вносити в них корективи, виправляти свої помилки. У вихованні відповідальності важливо долучати дітей старшого дошкільного віку до планування своїх дій, розкривати їх внутрішній смисл.

До основних педагогічних умов оптимізації виховного процесу у ЗДО відносимо: збагачення уявлень дітей старшого дошкільного віку про відповідальність як базову якість особистості та її роль в житті; вправління дошкільників в умінні проявляти відповідальність у трудовій діяльності; створення у ЗДО предметно - розвивального середовища, сприятливого для виховання трудових умінь і навичок; з допомогою педагогічної оцінки віднести відповідальність до найвищих моральних цінностей й чеснот. Упровадження в педагогічну практику комплексу розроблених педагогічних умов спрямоване на виховання у дітей старшого дошкільного віку відповідального ставлення до трудової діяльності; формування самостійності, наполегливості та гордості; прищеплення працелюбності як базової якості особистості.

РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ТА ВИХОВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ТРУДОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ДІТЕЙ 5-7 РОКІВ

2.1. Програма і методика констатувального експерименту

Програмою дослідження передбачалося проведення констатувального експерименту, аналіз та узагальнення отриманих емпіричних даних, розробка системи оптимізації освітнього процесу у ЗДО.

Мета дослідження полягала у визначенні рівнів сформованості відповідальності у дітей старшого дошкільного віку у трудовій діяльності.

Реалізація вказаної мети здійснювалася через розв'язання таких завдань:

- 1.Визначення критеріїв, показників та компонентів відповідальності.
- 2.Розробка комплексної методики констатувального експерименту.
- 3.Визначення рівнів сформованості відповідальності дітей 5-7 років у трудовій діяльності.
- 4.Створення системи ефективного виховання відповідальності дітей старшого дошкільного віку в процесі трудової діяльності.

Експеримент проводився на базі Кобижчанського ЗДО «Лісова казка» Бобровицької міської ради Чернігівської області у с.Кобижча, Ніжинського району. В ньому брали участь 14 дітей 5-7 років життя, 4 вихователя та батьки досліджуваних. Експеримент тривав упродовж 2023-2024 рр.

Згідно першого завдання констатувального експерименту було визначено критерії, показники та компоненти відповідальності. Критерії і показники кожного представлено у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

Критерії та показники, за якими визначалися рівні сформованості відповідальності у досліджуваних 5-7 років

КРИТЕРІЇ	ПОКАЗНИКИ
<i>Передбачення майбутнього результату</i>	Легко включається у роботу, зацікавлений нею; може вербалізувати прогностичний результат своєї діяльності; підпорядковує свої дії поставленій меті та її досягненню, не відволікається на стороннє; кінцевий результат значною мірою співпадає з прогностичною оцінкою.
<i>Здатність відповідати за свої рішення</i>	Розмірковує над своїми діями, використовує метод спроб і помилок, швидко відмовляється від неефективних; приймає правильні рішення після міркувань та практичного досвіду; здійснює вибір на користь однієї з можливих альтернатив; аналізує та оцінює ефективність прийнятого рішення.

<p><i>Самостійність та організованість</i></p>	<p>Намагається діяти незалежно від зовнішньої допомоги; звертається за нею лише у разі об'єктивної необхідності; раціонально її використовує; виявляє наполегливість у разі зіткнення з труднощами; мобілізується на додання перешкод, долає їх, домагається успіху, досягає кінцевого результату.</p>
<p><i>Якісне виконання трудового завдання</i></p>	<p>Орієнтований на високі стандарти якості виконання завдань; виконує дії ретельно, старанно, контролює та регулює їх; у разі необхідності, ініціює готовність внести корективи або переробити зроблене; аналізує та оцінює як проміжні, так і кінцевий результат діяльності; адекватно оцінює як кінцевий продукт, так і вкладені в його досягнення особисті зусилля.</p>

Визначення рівнів сформованості відповідальності потребувало встановлення не лише критеріїв та показників як змістових характеристик явища, що вивчається, але й структурних його складових – компонентів. Були виділені такі компоненти когнітивний, емоційно-ціннісний та поведінковий.

Когнітивний компонент засвідчував сформованість у дітей старшого дошкільного віку системи необхідних знань про відповідальність, її роль в житті людини, значення трудової діяльності для її ефективного виховання.

Емоційно-ціннісний компонент свідчив про належний рівень вихованості у дошкільників позитивного ставлення до відповідальності як до моральної цінності; з його допомогою визначалася система ціннісних орієнтацій дитини у трудовій діяльності.

Поведінковий компонент відповідальності дозволяв робити висновки про належну для старшого дошкільного віку міру сформованості умінь і навичок поводитися відповідально та приймати конструктивні рішення.

Під кожний компонент добирались методи, які у своїй сукупності уможливили оцінку відповідальності досліджуваних 5-7 років як інтегрованої якості особистості. Кожний метод детально характеризується нижче.

Методи до когнітивного компоненту відповідальності

З метою визначення особливостей уявлень та знань дітей старшого дошкільного віку про відповідальність та її роль в житті людини, було проведено дві індивідуальні бесіди. Перша передбачала з'ясування загальної системи знань, а друга – визначення суджень досліджуваних з приводу власної здатності поводитися відповідально.

Бесіда 1. «Відповідальність та її роль в житті»

Метод використовувався в ході індивідуального спілкування з кожним досліджуваним 5-7 років. Дітям належало відповісти на шість запитань закритого і відкритого характеру, які дозволяли одержати інформацію щодо уявлень про відповідальність як базову якість особистості. Запитання спрямовувалися на з'ясування розуміння провідної категорії, визначення її ролі в житті, особливостей прояву у процесі трудової діяльності. Усього було проаналізовано 84 відповіді, які характеризували систему знань дітей старшого дошкільного віку. Детальний перелік запитань подано у Додатку А на сторінці 82.

Бесіда 2. «Ти – відповідальна людина?»

Форма проведення індивідуальна. Дитина відповідала на сім поставлених експериментатором запитань відкритого і закритого характеру. Запитання спрямовувалися на з'ясування особливостей уявлень дітей старшого дошкільного віку про вміння передбачати результати трудової діяльності; особливості прийняття ними рішень та здатність відповідати за їхню ефективність; умінь проявляти самостійність та наполегливість; мотивацію досягнень, якість виконання роботи та адекватність самооцінки.

Усього було проаналізовано 98 відповідей дошкільників, що дозволило отримати важливі дані про звичку поводитись відповідально. Детальний перелік запитань подано у Додатку А на сторінці 83.

Метод до емоційно-ціннісного компоненту відповідальності

Використано метод незакінчених речень, який дозволив з'ясувати системи цінностей дитини, її ставлення до відповідальності як до цінності, провідні мотиви трудової діяльності, які спонукають діяти самостійно, наполегливо, доводити розпочате до кінця та досягати успіху. Форма проведення – індивідуальна. Кожній дитини пропонувалося відповісти на сім запитань, пов'язаних з її здатністю проявляти відповідальність у трудовій діяльності. Усього проаналізовано 98 кінцівок оповідань. Ця проєктивна методика дозволяла одержати відомості про уміння передбачати майбутній результат, приймати доцільні рішення та відповідати за їх ефективність, проявляти самостійність й наполегливість, виконувати трудові завдання якісно та досягати мети. Перелік розпочатих речень подано у Додатку Б на сторінці 84.

Методи до поведінкового компоненту відповідальності

В ході експерименту з метою встановлення особливостей практичного використання умінь і навичок відповідальної поведінки було застосовано два методи - спостереження та моделювання ситуації морального вибору.

Спостереження

Спостереження здійснювалося під час виконання дітьми старшого дошкільного віку завдань з художньої праці. В ході виконання завдань з художньої праці діти оволодівали вмінням працювати з підручним матеріалом, фантазувати, власноруч створювати саморобки, розвивати творче мислення,

проявляти самостійність й наполегливість, планувати свою роботу та доводити її до кінця. За кожним досліджуваним 5-7 років проводилося по три цілеспрямованих спостереження, що уможливило отримання інформації про особливості прояву кожним з них відповідальної поведінки. Усього було проаналізовано 52 протоколи спостережень. Детальніше про метод спостереження йдеться у Додатку В на сторінці 85.

Моделювання ситуації морального вибору

Дітям пропонувалося виконати завдання з художньої праці. Дошкільникам належало здійснити вибір складності виконання роботи на власний розсуд. Пропонувались три варіанти виконання: складний, середньої складності та легкий. Легкий варіант передбачав наявність зразка, орієнтація на який спрощувала дитині процес досягнення мети, допомагала швидко впоратися із завданням. Середній варіант передбачав можливість використати дві підказки експериментатора, які певною мірою полегшували процес досягнення кінцевої мети. Складний варіант виконання завдання був розрахований на самостійне виконання роботи, він не передбачав ніякої допомоги дорослого. У протоколах спостережень фіксувалися: вибір дошкільником варіанту завдання, характер самостійних та наполегливих дій, емоційний настрій протягом виконання усієї роботи, якісне виконання завдання; успішне досягнення кінцевої мети, адекватність самооцінки (результату, процесу та вкладених особистісних зусиль). Детальніше даний метод представлено у Додатку В на сторінці 85.

Комплекс описаних вище методів констатувального експерименту уможливив отримання інформації щодо особливостей сформованості у досліджуваних 5-7 років життя відповідальності як базової моральної якості особистості.

2.2. Характеристика рівнів вихованості у дітей 5-7 років відповідальності як моральної якості особистості.

З метою визначення рівнів сформованості у дітей старшого дошкільного віку відповідальності, слід було проаналізувати емпіричні дані, отримані експериментатором в процесі використання усіх описаних вище методів дослідження.

Аналіз відповідей досліджуваних на запитання першої бесіди, спрямованої на визначення уявлень досліджуваних про відповідальність та її значення в житті, засвідчив таке. Відповіді дошкільників на перше запитання, пов'язане з їхнім розумінням смислу відповідальності, розподілилися на три групи. До першої, яка налічувала понад половину опитаних (54%), віднесено дітей, які орієнтувались у значенні даної категорії дали на запитання такі відповіді: «Той, хто до будь-якої справи ставиться серйозно», «Це людина, яка у складній ситуації не боїться приймати власні рішення», «Хто виконує обіцянки», «Відповідальна людина заслуговує довіри», «Вона надійна, на неї можна покластися». «Це справедлива людина, яка турбується не лише про себе, але й про інших», «Хто добросовісно виконує свої обов'язки», «Це той, хто турбується про рідних та близьких людей», «Це людина, яка вміє відповідати за свої правильні і неправильні рішення та дії».

У той самий час понад третину дітей 5-7 років (36%) усвідомлювали, що йдеться про хорошу якість особистості, тому дещо розширили поняття, дали менш чіткі й специфічні відповіді, які в цілому виявилися близькими до правильних. Типовими були такі: «Це людина організована, дисциплінована», «Рішуча та впевнена у собі», «Самостійна, яка не очікує підказок», «Це той, хто за складних умов робить усе, що в його силах», «Працелюбна людина, яка доводить розпочате до кінця», «Яка завжди готова допомогти іншим».

Виявилося, що 10% дітей старшого дошкільного віку мали приблизні уявлення про відповідальність, задовольнялися або ухильними, надміру загальними відповідями типу: «Це – хороша людина», «Яка вчиняє правильно», або говорили: «Не знаю точно». Це свідчить, що вихователь недостатньо уваги концентрує на відповідальності як базовій якості

особистості, нечітко пояснює її зміст, майже ніколи не використовує її у своїх педагогічних оцінках.

На запитання, наскільки важливо в житті бути відповідальним, дошкільники відповіли таким чином: близько чверті опитаних (24%) вважають її дуже важливою; 44% - важливою; 22% - не дуже важливою; 10% - уникнули конкретної відповіді. Характерно, що не виявилось дошкільників, які б схилилися до відповіді «відповідальність неважлива». Це доводить, що у старшому дошкільному віці більшість дітей усвідомлює певну роль відповідальності в житті.

Досить просто оцінили діти зв'язок понять «успішність» і «відповідальність». Переважна більшість дітей 5-7 років (78%) дали ствердну відповідь, пояснили: «Відповідальна людина завжди досягає успіху», «Той, хто поводить себе відповідально, зазвичай отримує бажаний результат. 14% дітей старшого дошкільного віку схилилися до більш обережних висловлювань типу: «Мабуть так», «Думаю, що так». Водночас 8% дітей уникнули конкретної відповіді, констатували, що вони не знають, як правильно відповісти.

Більш складним і незвичним для дітей виявилось запитання, пов'язане з відчуттям задоволеності життям безвідповідальної людини. По-перше, цей незвичний ракурс аналізу потребував часу для міркувань, по-друге, звичним до відповідальної поведінки дошкільникам необхідно було поставити себе на місце безвідповідальної людини, що вельми складно, потребувало сформованості механізму децентрації. З'ясувалося, що 62% дітей старшого дошкільного віку дали негативну відповідь, вважаючи, що «безвідповідальна людина завжди усім незадоволена»; 26% дошкільників схилилися до невизначеної відповіді типу: «Може бути по-різному»; 12% дітей 5-7 років відповіли: «Не знаю».

Більшість дітей старшого дошкільного віку (92%) виділили такі п'ять якостей, необхідних для виконання трудової діяльності: працелюбність, самостійність, творча ініціатива, старанність та наполегливість. Ці якості діти

коментувати, доводили їх значущість, наводили приклади з життя. При цьому 8% опитаних уникнули конкретної відповіді, відмовчалися або сказали: «Не знаю».

Якісне виконання трудового завдання дошкільники пов'язували з умінням «докладати для цього зусиль, планувати свої дії» (28%), «старатися, ретельно усе виконувати» (46%), із здатністю «знаходити та виправляти помилки» (16%), з «готовністю поводитися дисципліновано» (6%). Тих, хто уникнув відповіді, виявилось на цей раз небагато (4 %).

Відповіді на запитання другої бесіди уможливили одержання інформації про самооцінки дітьми старшого дошкільного віку власної здатності виконувати трудові завдання. Правильно прогнозувати майбутній результат, згідно відповідей опитаних, можуть 78% дошкільників. Ці самооцінки виявилися здебільшого завищеними, що засвідчують дані експерименту. 16% дітей 5-7 років вказали, що «трапляється по-різному», а 6% досліджуваних уникнули відповіді.

З'ясувалося, що приймати правильні рішення, на думку самих дітей, їм легко у 34% випадків; не дуже легко - 38% дітей старшого дошкільного віку; вельми складно - 18% опитаних 5-7 років. 10% досліджуваних не змогли надати конкретної відповіді, задовольнилися ухильним «Не знаю».

Непростим для більшості дітей старшого дошкільного віку виявилось питання про здатність відповідати перед іншими людьми за наслідки своїх рішень. Є підстави припустити, що з таким формулюванням їм в житті доводиться стикатися вкрай рідко, тому воно не закарбувалося в їхній пам'яті. Відповіді на запитання виявилися строкатими: 22% дітей 5-7 років сказали, що їм «зовсім не складно відповідати за наслідки своїх рішень, тому що вони завжди приймають правильні рішення». 36% досліджуваних визнали, що відповідати їм нелегко, оскільки іноді вони «приймають неправильні рішення». 34% дітей старшого дошкільного віку визнали, що відповідати за свої рішення їм доволі складно, бо вони не впевнені в їх правильності. 8% досліджуваних уникнули прямої відповіді на запитання.

Досить легко змогли впоратися більшість дошкільників з відповідями на запитання, чи самостійна вона людина. Так, 26% дітей старшого дошкільного віку дали впевнену позитивну відповідь, що співпадає з даними експерименту; 32% зазначили, що буває по-різному, в залежності від складності завдання; 36% дітей вказали, що здебільшого «не дуже самостійні», потребують допомоги дорослого; 6% дітей визнали себе несамостійними.

Адекватно оцінити власну здатність виявляти наполегливість в процесі виконання трудового завдання змогла лише третина дітей старшого дошкільного віку (34%). Водночас понад половини опитаних вказали, що вони виявляють наполегливість час-від-часу (58%) і уточнили: «Коли завдання нескладне, я дію впевнено і досягаю мети. За умови, що завдання виявилось для мене складним, я втрачаю впевненість і звертаюся за допомогою. Встановлено, що 8% досліджуваних 5-7 років уникнули прямої відповіді.

Відповіді дошкільників на запитання, чи завжди вони доводять розпочату роботу до кінця, розподілилися таким чином: 36% дітей відповіли, що завжди доводять до кінця трудове завдання, отримують позитивний результат. Понад половини (56%) дітей 5-7 років визнали, що частіше досягають успіху, домагаються поставленої мети, проте іноді можуть підмінити або не довести розпочате до кінця. Лише 8% досліджуваних визнали, що без допомоги дорослого вони здебільшого не доводять розпочате до кінця, переключаються на щось інше.

Відповідаючи на останнє запитання, 28% дошкільників визнали, що завжди стараються якісно виконати трудове завдання. У той самий час понад третину дошкільників (34%) констатували, що вони завжди намагаються старатися, але в них часто виходить не дуже добре. Водночас 32% опитаних визнали, що зазвичай в них виходить гірше, ніж вони хочуть. А 6% дітей старшого дошкільного віку оцінили результати своєї праці, як неякісні.

Проведені бесіди засвідчили, що уявлення дітей про відповідальність та її прояви у трудовій діяльності виявилися дещо схематичними і вимагають організації спеціальної роботи з їх розширення та поглиблення.

Визначаючи особливості ставлення дітей старшого дошкільного віку до відповідальності, ми базувалися на їхніх варіантах завершення розпочатих речень. Встановлено, що понад третину респондентів (38%) зазначили, що момент передбачення майбутнього результату пов'язаний для них з «минулими успіхами, очікуванням досягнення мети». Водночас близько половини дітей 5-7 років (48%) вказали, що переживають, хвилюються, відчувають певну міру невпевненості у власному прогнозі. З'ясувалося, що 16% дітей уникнули конкретної відповіді, констатували: «Не можу сказати. Буває по-різному» або відповіли: «Не знаю».

Встановлено, що прийняття рішення – непростий момент, який вимагає концентрації та уміння аналізувати ситуацію. Так, 26% дітей 5-7 років зазначили, що приймають певні рішення швидко і легко; 32% досліджуваних пов'язують прийняття рішення з серйозними роздумами, зважуванням, доцільним вибором («Слід подумати перед тим, як прийняти правильне рішення»); 28% дошкільників визнали, що складне рішення вимагає допомоги дорослого («Коли мені важко прийняти рішення, я звертаюсь до дорослого»); 14% дітей старшого дошкільного віку визнали, що прийняття рішення викликає в них напругу, пригальмовує їхню активність, лякає, викликає бажання кинути завдання.

З'ясувалося, що 28% дітям старшого дошкільного віку легко відповідати за прийняття своїх успішних рішень, вони це роблять із задоволенням. У той самий час 36% дітей 5-7 років констатують, що спокійно аналізують наслідки своїх здебільшого вдалих рішень, які призводять до успішних дій. Виявилось, що 24% досліджуваних відчувають незручність, коли доводиться оцінювати ефективність своїх невдалих або суперечливих рішень. 12% дітей визнали, що намагаються не приймати власних рішень, а отже і не відповідати за їх наслідки.

Самостійними визнали себе 26% дошкільників, які зазначили, що поведуться незалежно від зовнішньої допомоги незалежно від складності завдань. При цьому 34% дітей зазначили, що зазвичай поведуться самостійно,

але у разі виконання складного завдання, звертаються за допомогою до дорослого. Водночас 30% дошкільників вважають себе такими, які поведуться самостійно час-від-часу, в залежності від змісту й складності завдання та власного настрою. 10% досліджуваних визнали себе несамотійними, залежними від допомоги та підтримки вихователя ЗДО.

Справді наполегливими себе вважають 22% дітей старшого дошкільного віку; 26% дітей 5-7 років оцінюють себе як вельми наполегливих, таких, хто прагне досягти поставленої мети, домогтися успіху; 42% досліджуваних визнали, що їм легше проявляти наполегливість, коли в них виходить задумане, і складніше, коли вони стикаються з труднощами; 10% дошкільників зазначили, що виявляти наполегливість у доланні труднощів та досягненні мети їм вкрай складно («Без допомоги дорослого не впораюся!»).

Виявилось, що близько чверті дітей старшого дошкільного віку (26%) оцінюють себе, як старанних виконавців, які намагаються досягти високих стандартів якості, відчувати задоволеність зробленим. У той же час 32% досліджуваних визнали, що вони охоче стараються, виконуючи роботу, яка їм подобається, менш якісно – роботу, що не подобається. Встановлено, що 36% дітей 5-7 років визнали, що намагаються якісно виконувати роботу на початку трудової діяльності, але з часом втрачають ентузіазм, задовольняються тим, як в них вийшло. Окремо виділилася невелика група дітей (6%), які визнали, що їм складно виконати роботу якісно.

Закінчення останнього запитання, пов'язаного з умінням дітей старшого дошкільного віку будь-яку розпочату роботу доводити до кінця, засвідчили таке: 38% вказали, що завжди досягають поставленої мети, домагаються успіху; 48% досягають кінцевого результату, як правило; 14% - доводять до кінця за підтримки і допомоги вихователя ЗДО. Одержані дані засвідчують, що значна кількість дітей 5-7 років звикли розраховувати на допомогу та підтримку дорослих.

Показовим виявився аналіз даних поведінкового компоненту відповідальності. Спостереження за дітьми під час виконання завдань з

художньої праці уможливило фіксацію важливих проявів відповідальності: прийняття мети діяльності, включення у виконання завдання, прояви самостійності та наполегливості, ставлення до труднощів, намагання проявити творчу ініціативу, досягти кінцевої мети та радіти продукту власних зусиль.

З огляду, що проводились по три спостереження за кожною дитиною, вдалося визначити тенденції в поведінці дошкільників різних груп. Так, виділилася група досліджуваних (24%), які в усіх трьох ситуаціях поводитись відповідально: усвідомлювали мету діяльності, правильно прогнозували майбутній результат, планували свої дії, поводитись самостійно, наполегливо просувалися до мети, виявляли впевненість у своїх силах, долали труднощі, доводили розпочате до кінця, адекватно оцінювали продукт діяльності та вкладені зусилля. Інша група дітей (28%) показала вельми високі показники відповідальності: робили правильні прогнози, швидко включалися у роботу, намагалися поводитись самостійно, розмірковували над правильними рішеннями, але звертались за допомогою до дорослого в разі ускладнень, які з'являлись на шляху до мети. Було виділено найбільшу групу дошкільників (36%), які характеризувались посередніми показниками відповідальності та ще більшою прив'язаністю до допомоги дорослого. Останню, найменшу групу склали діти (12%), які вирізнялись низькими показниками відповідальності, високою залежністю від допомоги вихователя, нездатністю прийняти власні рішення та проявити творчу ініціативу.

Отримані під час спостережень дані порівнювались з даними моделювання ситуації морального вибору. Нижче наводимо дані аналізу даної експериментальної ситуації. Визначилося, що близько чверті дітей старшого дошкільного віку (24%) виявилися спроможними під час виконання складного варіанту завдання не звертатися за допомогою, швидко відмовлялись від непродуктивних дій, виявляли фантазію та вигадку, долати перешкоди, доводити розпочате до кінця, виявляли високий рівень старанності. Водночас 28% дітей експериментальної групи обрали спочатку складний варіант виконання роботи, а потім змінили його на середній, який припускав

можливість звернень за допомогою. Здебільшого вони правильно прогнозували майбутній результат, зважено приймали рішення, намагались поводитись самостійно, якісно виконати завдання. Третя група виявилася найбільшою (36%), її склали досліджувані з середніми показниками відповідальності, певною залежністю від допомоги дорослого, уникненням необхідності ризикувати, посередніми показниками якості виконання. Четверта остання група дітей старшого дошкільного віку (12%) обрала низький варіант виконання завдання, по ходу якого поведилася обережно, самостійних рішень не приймала, завершила роботу лише за постійної допомоги вихователя ЗДО.

Орієнтуючись на схарактеризованих раніше критеріях та враховуючи особливості знань, ставлення та поведінки досліджуваних під час експерименту, було виділено чотири рівні сформованості відповідальності як базової якості особистості – високий, оптимальний, середній та низький. Детальніше інформацію про представників кожного подано у таблиці 2.2.

Таблиця 2.2.

Кількісний розподіл та якісна характеристика поведінки представників кожного рівня сформованості відповідальності

РІВНІ	ОСОБЛИВОСТІ	КІЛЬКІСТЬ (у %)
	Сформоване цілепокладання, швидко включається у роботу. Формулює оптимістичні прогностичні оцінки, аргументує їх, посилаючись на звичний досвід успішних досягнень. Рішення приймає виважено, здебільшого конструктивні, доводить	24

<p><i>Високий</i></p>	<p>їх правомірність, радіє результатам. Поводиться самостійно, без потреби не звертається за допомогою до дорослого, діє наполегливо домагається поставленої мети. Виявляє старанність, в разі необхідності покращує результат. Адекватно оцінює якісно-кількісні показники художньої праці та вкладені у досягнення особисті зусилля. Проявляє креативність.</p>	
<p><i>Оптимальний</i></p>	<p>В цілому правильно формулює прогностичну оцінку, передбачає майбутній результат художньої праці. Швидко починає працювати. Зосереджений на меті, майже не відволікається на стороннє. Приймає конструктивні рішення, готовий за їх результативність відповідати. Діє самостійно, проте стикнувшись з труднощами, уповільнює темп, намагається мобілізуватися. В разі необхідності звертається за допомогою до дорослого. Орієнтується на вельми високі стандарти якості роботи, ретельно виконує завдання. Самооцінка позитивна, проте містить елементи самокритики. Творчість виявляє обережно.</p>	<p>26</p>

<p><i>Середній</i></p>	<p>Прогностичні оцінки завищені, неаргументовані. Досить повільно включається у роботу, роздивляється по сторонах, відволікається на стороннє. Рішення приймає обережно, невпевнено, не завжди правильні, уникає пояснювати партнерам їх негативні наслідки. Діє самостійно на початку виконання завдань, наполегливість виявляє час-від-часу. При зіткненні з труднощами втрачає впевненість, звертається за допомогою до дорослого. Старанність вища на початку роботи. Самооцінка неадекватна, завищена. Уникає ризику, не виявляє творчості.</p>	<p>38</p>
<p><i>Низький</i></p>	<p>Прогностичну оцінку не може сформулювати. Включається у роботу повільно, роздивляється по сторонах. Діє шляхом спроб і помилок. Не може самостійно прийняти рішення, очікує допомоги дорослого. Працює старанно, ретельно виконує необхідні вимоги. Прагне не стільки досягти успіху, скільки уникнути неуспіху. Впевненість у собі відсутня, покладається на зовнішню підтримку. За відсутності допомоги дорослого не працює, не знаходить власних</p>	<p>12</p>

	помилки, не намагається їх виправити самостійно. Не проявляє творчості та ініціативи. Самооцінка неадекватна, занижена.	
--	---	--

Наведені у таблиці 2.2. дані засвідчують, що з метою підвищення ефективності процесу виховання відповідальності у дітей 5-7 років доведеться спеціально організувати роботу з цілеспрямованого формування вказаної базової якості. Розробка методичних вправ та рекомендацій педагогам ЗДО – важливе завдання наступного етапу роботи.

2.3 Система виховання відповідальності дітей старшого дошкільного віку у трудовій діяльності

Виховання відповідальності у дітей старшого дошкільного віку – процес складний і тривалий, який вимагає від педагогів уваги та постійного контролю. Створення на базі експериментального ЗДО розвивального середовища передбачає реалізацію усіх заявлених раніше педагогічних умов оптимізації освітнього процесу та підбір відповідних для кожної умови методів формування відповідальності. Зупинимось детальніше на кожній педагогічній умові оптимізації освітнього процесу у ЗДО та методах її реалізації.

Згідно першої педагогічної умови необхідно **збагатити уявлення та знання дітей старшого дошкільного віку про відповідальність як базову якість особистості та її роль в житті**. З цією метою можна використати комплекс методів, які сприятимуть розширенню та поглибленню уявлень про відповідальність як здатність дотримуватися певних правил, контролювати та регулювати власну активність, виявляти організованість, вміти планувати власні дії, приймати виважені рішення та досягати поставленої мети. До основних методів оптимізації освітнього процесу у ЗДО, спрямованих на виховання відповідальності дітей старшого дошкільного віку, віднесено: групові бесіди, складання оповідань про власну відповідальність, читання

дитячої художньої літератури та перегляд мультфільмів відповідної спрямованості. Зупинимось детальніше на кожному з методів.

Бесіди

Бесіди проводяться упродовж усього періоду упровадження у педагогічну практику формувального експерименту. Слід потурбуватися про те, щоб в обговоренні брали участь усі діти. Бесіди організуються педагогом з інтервалом у тиждень, щоб отримана інформація накопичувалась дитиною і не забувалась попередня. Вихователь активізує мовчазних та сором'язливих дошкільників, вдається, у разі потреби, до навідних запитань та опосередкованих вказівок.

Нижче наводимо перелік орієнтовних тем бесід, який, за необхідності, можна розширити і варіювати: *«Навіщо бути відповідальним?»*, *«Переваги відповідальної людини»*, *«Вчимося зосереджуватися на меті»*, *«Освоюємо правила, які не можна порушувати»*, *«Як стати організованим?»*, *«Навчаємося планувати свої дії»*, *«Вдосконалюємо уміння регулювати свою поведінку»*, *«Приймаємо самостійні рішення та відповідаємо за них»*, *«Дотримуємося даних обіцянок»*, *«Доводимо розпочате до кінця!»*, *«Домагаємося високих стандартів якості»*.

Кожна бесіда має завершуватися підведенням підсумків щодо отриманих знань та активізації прагнення досліджуваних виявляти відповідальність.

Складання оповідань

Чималу роль у розширенні уявлень дітей 5-7 років про відповідальність як базову якість особистості та інтегративний феномен відіграє самостійне складання кожною дитиною оповідання про те, як вона проявила відповідальність. Завдання передбачає здатність дошкільника пригадати, проаналізувати свій попередній досвід, правильно оцінити власні позитивні прояви у трудовій діяльності. Оповідання мають бути короткими, щоб на одному занятті змогли розповісти про себе усі наявні в групі дошкільники.

Орієнтовні теми для складання оповідань: *«Як я дотримався правил і домігся успіху»*, *«Мої спроби виявити організованість»*, *«Досвід вдалої саморегуляції поведінки»*, *«Мої намагання виконати роботу якісно»*, *«Освоєння уміння передбачати майбутній результат»*, *«Як я долав перешкоди»*, *«Самостійним бути непросто»*, *«Дотримуємося обіцяного»*, *«Визнання власних недоліків і прорахунків»*, *«Правильна оцінка своєї роботи важлива!»*, *«Як я фантазував, і що з цього вийшло»*.

За бажання, вихователь закладу дошкільної освіти може варіювати тематику, вносити щось своє, додавати відсутні у переліку теми, орієнтуватися на контингент своїх дітей та особливості їх виховання в сім'ї. Головне, щоб збагачувалися знання дітей про відповідальність та зростало їхнє бажання бути відповідальними.

Читання дитячої художньої літератури

Читання дитячої художньої літератури є важливим чинником спонукання дітей старшого дошкільного віку до вияву різних аспектів відповідальної поведінки. Вихователь, орієнтуючись на смаки своїх вихованців, може підібрати книжки та хрестоматії, в яких розкривається здатність дотримуватися правил, керувати своїми емоціями, доводити розпочате до кінця, ініціювати допомогу слабшій дитині тощо. Можемо порекомендувати серед інших книжок такі: *«Навчайся-розважайся. Оповідання для дітей»*, *«Цікаві історії»* Ю. Карпенко; *«Шалені пригоди. Цікаві знахідки»*; *«Пес Патрон. Маленька історія про велику мрію»* (Зоряна Живка, Богдана Бондар); *«Веселі пригоди Мищика і Кищика»* (Ю. Чеповецький); *«365 цікавих історій»*; *«Светрик для пінгвінєнати»* (Гільда Келлі); *«Казки на ніч»* (Люсі Робін) та інші.

Обговорення поведінки та вчинків головних героїв казок та оповідань допоможуть дитині старшого дошкільного віку усвідомити значення відповідальності та необхідність її виховання в перші роки життя .

Перегляд мультфільмів

Перегляд мультиків – улюблена справа дітей дошкільного віку. Образне сприйняття подій, життєвих ситуацій, вчинків героїв залишають по собі незабутній слід, проникають у душу, зачіпають сердечні переживання. Спільний з вихователем перегляд мультфільмів слугує хорошим стимулом для формування відповідальної поведінки як у різних видах діяльності, так і у стосунках з оточуючими. Вихователь може самостійно підібрати мультфільми, які виявляться корисними для формування у дошкільників відповідальності, а може взяти до уваги і запропонований нами перелік. До нього увійшли: *«Корисні підказки (1-2). Як стати відповідальним; Просто про складне (15 мультфільмів про доброчесність); Збірка мультфільмів українською для дітей (Неймовірні пригоди машинок); «Як тракторець молодець картоплю садив»; «Пригоди собачок»; «Кротик і Панда»; «Катигорошок»; «Казка про білу крижинку»; «Капітошка», «Івасик-Телесик»; «Ходить гарбуз по городу»; «Круть та Верть» та інші.*

Кожний перегляд передбачає обговорення подій і вчинків головних героїв та підведення підсумків. Бажано, щоб сором'язливі та невпевнені у собі дошкільники були активними учасниками обговорень.

Згідно другої педагогічної умови в ході формувального експерименту необхідно ***вправляти дошкільників в умінні проявляти відповідальність у трудовій діяльності.*** Вказана педагогічна умова передбачає організацію творчих завдань та спеціальних вправ, які допоможуть дітям старшого дошкільного віку набувати відповідальності, та урізноманітнення трудової діяльності. Вправи проводяться з усією групою дошкільників, а творчі завдання – індивідуально з кожним досліджуваним. Частота проведення творчих завдань – з інтервалом в один-два тижні.

Творчі завдання

1. Навчаємося розрізняти емоції

Дитині нагадують, що відповідальність — якість особистості, що виявляється в усвідомленні та емоційному переживанні необхідності виконати справу що має значення не лише для себе, а й для інших людей, готовність

дати звіт щодо своїх дій. Завдання допоможе дитині навчитися розрізняти прояви різних емоцій за виразом обличчя. Дошкільнику пропонують 10 малюнків, на кожному з яких зображений малюк у певному емоційному стані. Частина малюнків ілюструє позитивні, частина - негативні та нейтральні переживання. Також наводяться назви даних почуттів у вільному порядку. Дитині належить визначити, яку саме емоцію виражає кожне обличчя і вписати відповідний номер у кружечок поряд з малюнком. Так розвивається емоційний інтелект, важливий для відповідальної поведінки у спільній з однолітком діяльності.

2. Вчимося діяти за правилами

Дитина прагне виглядати в очах дорослого хорошою, тому намагається діяти за правилами. Дитині пропонують під час виконання завдання з художньої творчості дотриматися таких трьох правил: 1. Діяти самостійно, не звертатися за допомогою. 2. Утриматися від негативних проявів, регулювати свою поведінку. 3. Довести розпочате до кінця, правильно оцінити процес і результат діяльності. По завершенні спільно з дитиною підвести підсумки, пояснити досліджуваному, що засвоєння ним ззовні заданих норм поведінки поступово перетворюються на внутрішні регулятори поведінки.

3. Вдосконалюємо вміння діяти самостійно

Проводиться індивідуально. Вихователь пояснює дитині, що свідомо та самостійна поведінка є важливим механізмом організації життєдіяльності та умовою реалізації відповідальності як базової якості особистості, поваги до дисципліни та порядку. Дитині пропонують виконати конструктивне завдання за однієї з трьох умов:

- не звернутися по допомогу до дорослого жодного разу;
- звернутися за допомогою не більше одного-двох разів;
- звертатися стільки, скільки буде потрібно.

Педагог заохочує бажання досліджуваного спробувати досягти мети без звернень по допомогу, авансує йому впевненість у його можливостях схвалює його намагання діяти незалежно від допомоги та підтримки.

3. Як стати дисциплінованим?

Вихователь разом з дитиною уточнює зміст понять «дисциплінованість» та «свідома дисципліна», підкреслює значущість дотримання правил і норм поведінки; готовність та вміння виконувати завдання якісно і своєчасно; наявність звички усвідомлювати та виконувати свої обов'язки; відмовлятися від неприйнятних звичок; емоційно передбачати та передчувати майбутній результат трудової діяльності. Під керівництвом дорослого дошкільник визначає стратегію своєї поведінки:

- прийми та спробуй усвідомити мету діяльності;
- сформулюй прогностичну оцінку;
- склади план дій;
- контролюй власну поведінку упродовж усієї діяльності;
- визнач пріоритети;
- дій свідомо, фіксує позитивні та негативні результати;
- навчись управляти своїми емоціями, утримуйся від негативних;
- заохочуй та підтримуй себе;
- проявляй наполегливість та упевненість в собі;
- вчись співвідносити свої дії та витрачений на них час;
- не бійся помилитися, вариючі засоби та прийоми роботи, швидко відмовляйся від неефективних;
- долай труднощі, довіряй своїм можливостям;
- завжди доводь розпочате до кінця;
- справедливо оцінює процес та результати діяльності.

Вправи

Вправа 1. Совість

Методика розроблена О. Кононко. Спрямована на розширення та конкретизацію знань дітей про совість. На прохання педагога діти утворюють коло. Дорослий знаходиться в центрі. Він кидає по черзі кожному дошкільнику м'яч і задає запитання, на яке той має відповісти. Приклади запитань: «Кого називають совісним?», «Навіщо потрібна совість?», «Чи є совість у поганої

людини?», «Ти – совісна людина?», «Чи можна побачити совість?», «Що таке «каяття?», «Ти вмієш визнавати свою провину?», «Про кого говорять «безсовісний?», «Як вчиняє безсовісний?», «Чи може безсовісна людина бути хорошою?», «Чим чесна людина відрізняється від брехуна?», «Чи легко бути чесним?», «Хто в групі чесний?», «Кого вважаєш неправдивим?», «Ти часто вчиняєш справедливо?», «Навіщо люди хитрують?», «Що необхідно для того, щоб поважати себе?», «Що таке «каяття?» «Кого називають відповідальним?», «Ти – старанна людина?». Якщо дитина утруднюється з відповіддю, вихователь може запропонувати одноліткам допомогти їй або пропонує свій варіант відповіді.

Вправа 2 .«Чесний-нечесний герой»

Мета: вправляти дошкільників в умінні диференціювати прояви правдивості та неправдивості. Вихователь пропонує дітям обґрунтувати, кого з перерахованих ним казкових героїв слід вважати чесним, а кого нечесним і чому саме. Орієнтовний перелік героїв: Карлсон, Вінні-Пух, Кіт Базиліо, Лиса Аліса, Буратіно, Мальвіна, Попелюшка (список можна продовжити або змінити). По завершенні спільно з дітьми педагог узагальнює одержану інформацію, з'ясовує, ким бути вигідніше – чесним чи нечесним і чому.

Вправа 2 «Визнання провини»

Мета: конкретизувати зміст поняття «визнання провини», розширити уявлення про важливість вміння усвідомлювати її, вправляти дошкільників в умінні використовувати для цього належний інструментарій. Вихователь пропонує дітям утворити коло, повернутися обличчям до однолітка, що стоїть поряд з ними, виразити свою готовність «зняти камінь з душі», відтворити характерні для ситуації визнання провини переживання, слова, рухи, дії (ніяковість, полегшення, радість примирення, прощення, обіцянка виправитися тощо). Уточнення педагога, його коментар, приклади з життя, наведені дітьми, сприятимуть кращому розумінню ними того, що за каяттям стоїть прощення та виправлення; збагатять активний словник; оснастять умінням правильно каятися.

Чесність, справедливість, совісна поведінка – це поняття, пов’язані з відчуттям відповідальності перед собою та іншими людьми. Тому розширення уявлень про моральні якості сприятиме формуванню здатності дошкільника дотримуватися норм і правил поведінки, рефлексувати з приводу своїх дій та вчинків, вирізнятися свідомою дисципліною, прагнути високих стандартів якості виконання завдань. Той, хто до будь-якої справи ставиться серйозно, свідомо, хто у складній ситуації робить усе, що в його силах, хто здатний відповідати за результати власних рішень та дій – називається свідомо дисциплінованою людиною, здатною до внутрішньої саморегуляції.

Згідно третьої педагогічної умови необхідно **створити у ЗДО предметно-розвивальне середовища, сприятливе для вдосконалення трудових умінь і навичок**. Сформованість трудових умінь і навичок – справа тривала, яка вимагає систематичності і послідовності змін у змісті і складності трудових завдань, варіативності у доборі матеріалів та інструментів, надання дошкільникам можливості вільно пересуватися та обирати партнера по трудовій діяльності за власним бажанням. Створення розвивального середовища передбачало використання комплексу методів. Адже необхідно:

- залучати дитину до праці через самообслуговування;
- поступово переходити від самообслуговування до праці для інших;
- розширювати коло обов’язків, нарощувати їх складність;
- прищеплювати навички саморегуляції та самоконтролю;
- вдосконалювати виконання трудових операцій;
- формувати впевненість у важливості виконання дорученої дитині роботи;
- заохочувати прояв самостійності та творчої ініціативи;
- врахування індивідуальних особливостей та здібностей дошкільника;
- чергування праці та відпочинку.

Основними методами, з допомогою яких формувалися трудові уміння та навички дітей старшого дошкільного віку, можуть виступити: у роботі з

дошкільниками - вправи, організація занять; у роботі з дорослими (вихователями та батьками) - консультації, пам'ятки, семінари.

Робота з дітьми

Вправи

Побутова праця – прибирання, прання, миття посуду, виробляє звичку працювати. Уміння щось робити своїми руками формує умілість як якість особистості, формує благородні спонуки, звичку турбуватися про дорослих. Дошкільники імітують мімікою, жестами та діями різні види побутової праці, відчують при цьому наснагу і задоволення. По завершенні вправи кожна дитина розповідає, яким видом праці вона займалася, кому вона допомогла, які відчуття переживає.

Заняття

1. Виховуємо працелюбність

Вихователь пояснює дошкільникам, що важливо проявляти інтерес як до процесу діяльності, так і до її результату своєї праці.

Робота з педагогами та батьками

Пам'ятка

Виховання відповідальності – процес тривалий, який вимагає від дорослого терпіння, витривалості, педагогічної мудрості. Пропонуємо увазі ряд рекомендацій, які будуть корисними у виховній роботі, спрямованій на усвідомлення почуття обов'язку, формування уміння доводити розпочате до кінця, долати труднощі на шляху до мети:

1. Будьте послідовні у своїх вимогах.
2. Враховуйте вікові та індивідуальні особливості дошкільників.
3. Перш ніж щось доручити дитині, покажіть їй зразок правильно виконаного доручення.
4. Навчіть дитину виконувати трудові доручення якісно і вчасно.

5. Спробуйте не давати дошкільнику прямих вказівок способу дій, обійдіться навідними вказівками, запитаннями, опосередкованою допомогою.
6. Не забувайте використовувати ігрові моменти у трудовій діяльності.
7. Заохочуйте самостійність та прояви креативності у трудовій діяльності.
8. Підтримуйте намагання дитини здійснювати самоконтроль та саморегуляцію своєї поведінки.
9. Деталізуйте оцінку діяльності дитини, звертайте увагу на якісно-кількісні характеристики результату та вкладені в його досягнення особисті зусилля.
10. Навчайте дитину поважати будь-яку працю, бережливо ставитись до трудової діяльності та її результатів.

Консультації

Передбачається проведення циклу консультацій, присвячених проблемі виховання у дітей старшого дошкільного віку відповідальності. Орієнтовний перелік консультацій: *«Види трудових умінь і навичок», «Виховуємо у дітей трудові уміння», «Цілеспрямована діяльність як засіб формування трудових умінь», «Вироблення у дитини свідомих дій», «Розвиваємо самоконтроль та саморегуляцію дитини», «Прийняття рішень – важливий етап трудової діяльності», «Виховуємо здатність використовувати знання на практиці»*. За потреби, вихователь може розширити перелік консультацій, адресованих батькам.

Семінар «Виховуємо у дітей трудові уміння та навички»

Трудові уміння – це здатність дитини старшого дошкільного віку використовувати знання у практичній діяльності; сукупність трудових дій, які вона свідомо виконує, використовуючи доцільні способи її здійснення. Уміння – це знання в дії. Автоматизовані компоненти свідомої дії дошкільника, які виробляються в процесі її виконання, стають навичками. Праця- це доцільна

діяльність, в процесі якої дитина за допомоги знарядь праці впливає на предмети та використовує їх для задоволення своїх потреб.

Існує декілька рівнів оволодіння дитиною діями:

- 1 рівень: вона не володіє дією, в неї відсутні необхідні уміння; може виконати дію лише за допомоги дорослого;
- 2 рівень: дитина може виконати трудову дію самостійно за зразком, наслідуючи правильні способи дій;
- 3 рівень: дошкільник уміє досить вільно виконати дію, усвідомлюючи кожний крок;
- 4 рівень: дитина автоматизовано, згорнуто, безпомилково виконує необхідну дію.

Навички та уміння формуються лише в практичній діяльності, яка здійснюється методами вправ та навчання. Поза цілеспрямованою діяльністю ні уміння, ані навички формуватися не можуть. Дитина в процесі трудової діяльності переробляє і трансформує засвоєні уміння, які пропонує педагог. Така внутрішня переробка призводить до того, що засвоєний дитиною спосіб роботи з трудовим матеріалом може суттєво відрізнитися від еталону.

Вихователь чи батьки, як правило, не контролюють цей процес, фіксують лише якість отриманого результату, і не уявляють, які саме уміння, прийоми трудової роботи в дитини стихійно склалися. А вони можуть виявитись нераціональними або невірними.

До основних видів умінь і навичок науковці відносять:

- пізнавальні;
- загально-трудова, якими діти оволодівають в процесі навчальної, суспільно корисної, виробничої праці, на заняттях з трудового навчання;
- конструктивно - технічні (постановка та усвідомлення мети роботи, яку належить виконати);

- організаційно-технічні (вибір знарядь праці, підбір необхідних матеріалів, визначення технологічних способів їх обробки, планування роботи, організаційних засобів виробництва відповідно до мети);
- контрольні (проміжний та завершальний контроль виконання запланованих трудових операцій).

Про відповідальність дошкільника можна говорити, коли дитина володіє знаннями моральних норм, має бажання їх виконувати; усвідомлює значущість відповідальності для щасливого життя; знає послідовність дій, необхідних для виконання трудового завдання; має уявлення, чого від нього очікують дорослі; може прогнозувати, емоційно передбачити кінцевий результат; дотримується необхідних правил поведінки, керується здоровим глуздом; диференціює свої та чужі обов'язки; старанно і вчасно виконує різні трудові завдання; завжди закінчує розпочату справу, долає пов'язані з цим проблеми і труднощі; готовий виконувати складні доручення, не пов'язані з власними інтересами та бажаннями; може відмовитися від цікавої гри на користь важливої справи; усвідомлює значущість власної поведінки, своїх дій для оточуючих людей; намагається бути чесним і правдивим, дотримуватись свого слова; готовий до самопокладання обов'язків.

Важливо фіксувати, чи відчуває дошкільник провину, дискомфорт, «муки совісті» перед іншими через невиконання або ухилення від виконання моральних обов'язків. Слід потурбуватися про те, щоб дитина вчилася відповідати за свої дії, вчинки та їх наслідки, для себе самої і для оточення. Варто формувати у дітей уміння поводитися відповідально за відсутності поряд дорослого, без контролю ззовні. Необхідно вправляти дітей 5-7 років у здатності отримувати задоволення від виконаної дії, прояву ініціативи, в умінні знаходити шляхи розв'язання завдань, наполегливо досягати позитивного результату, творчо підходити до справи. Доцільно звернути увагу на спроможність дошкільника орієнтуватися у спілкуванні на партнера по спільній діяльності, співчувати

і турбуватися про нього, прагнути і вміти надати йому допомогу.

Трудове виховання у ЗДО спрямоване на засвоєння дітьми старшого дошкільного віку системи знань про предмети, засоби і процеси праці, ознайомлення з елементарними формами сільськогосподарського виробництва, формування трудової культури. В процесі трудового виховання діти дошкільного віку оволодівають загально трудовими та деякими спеціальними вміннями і навичками, що уможливорює їхню участь в елементарних формах виробничої праці. Важливим елементом трудової підготовки дітей старшого дошкільного віку є суспільно корисна праця, яка здійснюється на земельній ділянці дошкільного закладу

Необхідним елементом трудового виховання, формування відповідального ставлення дітей старшого дошкільного віку до трудової діяльності, її процесу та результатів, є технічна творчість, їхня дослідницька діяльність. В процесі проведення дослідної роботи у дітей формується творче ставлення до праці, спостережливість, дисциплінованість, організованість, акуратність, вміння планувати трудову діяльність.

Велику роль у трудовому вихованні дошкільників відіграє праця із самообслуговування. Вона включає в себе: догляд за своїми речами, прибирання приміщення групи, ремонт наочного приладдя, книжок, інвентаря тощо. Важливим видом трудової діяльності дітей 5-7 років є суспільно корисна робота з благоустрою території дошкільного закладу, збору лікарських рослин, озелененню приміщення тощо. Усі перераховані види діяльності сприяють формуванню працелюбності та відповідального ставлення дошкільників до трудових завдань.

Упровадження у педагогічну практику четвертої педагогічної умови передбачало *віднесення відповідальності до найвищих моральних цінностей й чеснот з допомогою педагогічної оцінки*. З цією метою слід провести семінари-практикуми для вихователів, присвячені педагогічній оцінці та особливостям виховання відповідальності дошкільників у трудовій діяльності.

Семінари

Семінар «Як допомогти дитині у формуванні відповідальності?»

Дуже важливо, щоб дитина розуміла, чого саме від неї очікують, для кого потрібно те, що він неї вимагають, як саме і коли треба діяти, перед ким і як саме слід відповідати за свої дії. З року в рік, крок за кроком допомагайте дітям усвідомлювати і відчувати, що справжня відповідальність — та, яка переживається передусім перед власною совістю, коли вона дотримується так званого «внутрішнього закону», в основі якого лежать життєві цінності.

Дитині варто чітко окреслити коло доручень та вимог, які вона могла б і сама хотіла б виконувати. Не «витягайте» з дитини обцянок, які вона через вікові особливості та певні психологічні обмеження не в змозі виконати, але за це ризикує отримати ярлик безвідповідальної. А в розумінні дитини це означає, що вона погана, неприємна, неслухняна, яку ніхто не любить.

Допоможіть дитині повірити у те, що вона сама вирішила виконати якусь справу і завершити її, скориставшись при цьому усіма своїми здібностями, вміннями, навичками. Тоді вона зможе виявити і відчути особисту відповідальність. Заохочуйте творчий підхід дошкільника до виконання вашого прохання чи доручення і відзначаєте не лише досягнутий позитивний результат: оцініть зусилля і наполегливість дитини, дайте їй зрозуміти, що ви знаєте про її труднощі (невміння виконувати це завдання, незадовільне самопочуття, поганий настрій тощо).

Щоб правильно оцінити зусилля дитини у досягненні очікуваного результату, дорослому важливо чітко уявляти її вікові та індивідуальні можливості, які можна визначити різними методами. Любов батька і матері, бабусь і дідусів, теплі стосунки у сім'ї, з вихователями та іншими дітьми у дитячому садку, повага, довіра, готовність дорослого зрозуміти дитину та її проблеми, а також особиста відповідальність старших за свої слова, обіцянки і вчинки, гідний для наслідування приклад дорослих — усе це допоможе малюку сформувати уявлення про відповідальність і виявляти цю якість у

своїй поведінці.

Як сприяти розвитку внутрішньої відповідальності у дітей дошкільного віку? Важливою умовою результативної психологічної допомоги дитині дошкільного віку є довіра до неї, її особистісного потенціалу. А ще — особиста відповідальність дорослого, який спілкується з дошкільником і спрямовує свої зусилля на створення належних умов для вияву і розвитку відповідальності дитини. Насамперед, слід вчити дітей не покладатися цілком на авторитет дорослого або страх перед ним, а налаштовувати їх на формування власної думки, власних вражень, вчити прислухатися до власних відчуттів, бажань, тихого голосу сумління.

Дуже важливо ставити перед дитиною чіткі, недвозначні завдання. За потреби, слід допомагати їх виконати, щоб дитина отримала задоволення від того, що зробила, і зрозуміла, що це важливо не лише для неї, а й для інших. Якщо ж дитина не виконає або не сумлінно виконає завдання, то почуватиме сором, невдоволення собою. Так поступово дитина вчитиметься відчувати відповідальність за зроблене перед собою та іншими людьми.

Не варто забувати, що високі моральні принципи дорослі мають не лише декларувати, а й розкривати дітям значення таких відомих усім понять і цінностей, як краса, любов, дружба, чесність, доброта, справедливість, відповідальність, совість. Окремо, і в поєднанні одне з одним. Наприклад, дружба неможлива без чесності, доброго і чуйного ставлення, відповідальності тощо. Будь-яка гра, справа чи вчинок мають бути приводом для акцентування уваги дітей на певній ціннісній рисі чи якості особистості, аби дошкільники відчували і усвідомлювали значення слів і вчинків. А головне, щоб вони схотіли втілювати ці чесноти у життя. Дорослий, який знаходиться поруч з дитиною, має бути прикладом людини, відповідальної за себе, яка вміє спілкуватися з людьми різного віку, стверджує власну гідність та особисту життєву позицію.

Можна використати різні методи у роботі з дитячою відповідальністю. Наприклад, організувати бесіди з ними, виховний сенс яких - актуалізація

почуттів, обгрунтоване осмислення даної моральної проблеми. Це допомагає дитині здійснювати моральні вибори, рефлексувати відносно своїх вчинків, прагнути морального самовдосконалення, внутрішнього зростання. Орієнтовна тематика бесід: *«Яку людину називають відповідальною?»*, *«Як навчитись відповідальності?»*, *«Обов'язок – це серйозно»*, *«Мої права та обов'язки»*, *«Особисті зусилля важливі!»*, тощо.

Можна організувати цілеспрямовані спостереження, спрямовані на детальний аналіз та оцінку індивідуальних проявів відповідальної поведінки дітей старшого дошкільного віку. Це дозволить упровадити у педагогічну практику індивідуальний підхід до виховання даного досліджуваного вказаної моральної якості, прослідкувати динаміку змін в його поведінці під час виконання індивідуальних та спільних з однолітками трудових доручень упродовж певного часу.

Можна використати ігрову діяльність. Виконуючи певні ігрові ролі, дошкільник відчувається вільно, розкуто, відображає звичну тактику поведінки, стратегію ставлень до оточуючих та спільної діяльності. Завдяки грі можна зрозуміти потреби і прагнення дитини, схильність керувати чи підкорятися, готовність домовлятися чи сперечатись, здатність попереджати конфлікти чи розбурхувати ситуацію. У процесі організації самостійних ігор можна спостерігати за проявами відповідальності (*«Лікарня»*, *«Магазин»*, *«Школа»*, *«День народження»*, *«Дочки-матері»*, *«Подорож до моря»*, тощо).

Включення дошкільника у творчу діяльність, можна спостерігати за проявами відповідальної поведінки, яка проявляється у прагненні дітей відстоювати свою думку, позицію чи погляди. Для визначення рівня сформованості у дошкільників відповідальності можна застосовувати різні методики, які передбачають творчу діяльність дітей, зокрема такі як *«Дерево бажань»* та *«Чарівний будинок»*, *«Придумай казку»*, тощо. У казці герой діє самостійно, здійснює власний вибір, приймає незалежні рішення, розраховує на самого себе, на

власні сили, проявляє тим самим відповідальність. У казці, яку дитина придумала сама, розкривається її внутрішній стан, уявлення про людей, ставлення до них, особистісні риси.

Переживання і мрії дитини проявляються у малюнках, аплікаціях, виробках із пластиліну чи піску. Запитайте у дитини, про що вона мріє. Запропонуйте їй пофантазувати. Така діяльність не лише дасть змогу виявити рівень сформованості у неї відповідальності, а й сприятиме вихованню цієї якості особистості. Адже включення дошкільника у спеціально організований процес творчої діяльності впливає на становлення цілеспрямованості, самоконтролю, дисциплінованості, довільності, ініціативності. Ці якості вкрай важливі для прояву відповідальності, виступають основою компетентної особистості.

Семінар «Оновлюємо педагогічну оцінку»

Педагогічна оцінка відіграє важливу роль у вихованні відповідальності як базової якості особистості дитини старшого дошкільного віку. Кожний педагог використовує педагогічну оцінку щоденно, не особливо замислюючись, наскільки ефективною вона є. Згідно даних провідних фахівців, найбільшу кількість оцінних суджень отримують недисципліновані та неорганізовані дошкільники. І це переважно зауваження, попередження, негативні судження. Звичка до них не додає дітям бажання діяти самостійно, відповідально, проявляти творчу ініціативу.

Згідно вимог, педагогічна оцінка має відповідати цілому ряду вимог, зокрема такі: педагогічна оцінка має бути *адекватною, мотивованою, об'єктивною, справедливою, чіткою, зрозумілою, стимулюючою, зацікавленою, виразною, диференційованою, шанобливою*. Вона має містити вказівки на позитивні та негативні моменти, авансувати очікування педагога, не зачіпати почуття гідності дитини, залишати простір для виправлення помилок та успішного досягнення дошкільника.

Педагогічна оцінка повинна містити в собі одночасно елемент *критичності* та *схвальне судження*. Елемент критичності відкриє дитині існуючі горизонти для реалізації її можливостей, стимулюватиме активність,

попереджатиме виникнення заспокоєності та пихатість дошкільника. Схвальне судження слугуватиме підтримкою, орієнтуватиме на досягнення успіху, висловлюватиме довіру можливостям дитини, впевненість в досягненні нею успіху.

Педагогічна оцінка застосовується з врахуванням потреб та індивідуальної історії розвитку кожної дитини. У такому разі вона може виступати стимулом їхнього розвитку і саморозвитку. Шляхи, якими це може відбуватися:

- *індивідуалізація оцінювання* (адаптувати методи оцінки до індивідуальних можливостей дітей, справедливо відображати їхні досягнення);
- *позитивний зворотній зв'язок* (підвищує мотивацію, підкреслює сильні сторони, підтримує позитивний настрій);
- *формативна оцінка* (зосереджується на виправленні помилок, допомагає дитині їх усвідомити, зрозуміти);
- *створення реалістичних цілей* (формулювати досяжні цілі, які стимулюють внутрішню мотивацію);
- *підтримка самооцінювання* (надається можливість самостійно оцінити досягнення, визначити, що слід поліпшити, розвинути саморегуляцію та відповідальність);
- *адаптація завдань* (забезпечує позитивний досвід, створює ситуації успіху);
- *засвідчення здобутків* (відзначення досягнень, їх визнання, стимулювання позитивної налаштованості на подальші успішні очікування);
- *співпраця з сім'єю* (залучення батьків до процесу оцінювання, створення належного партнерства, обговорення стратегії поліпшення результатів).

З допомогою педагогічної оцінки, яка сформульована згідно викладених вище вимог, оптимізується педагогічний процес у ЗДО. Важливо використати

педагогічну оцінку, стимулюючи прояви наполегливості та відповідальності дошкільників, прищеплювати їм звичку спочатку виконувати те, що необхідно, а потім – те, що вона хоче. Привчати дитину до нормального реагування на слово «не можна», означає привчати її стримувати свої бажання, розвивати здатність до самоорганізації, самоконтролю, саморегуляції, які відіграють важливу роль у проявах відповідальної поведінки.

Формуючи відповідальність та працелюбність в процесі трудової діяльності, вихователь ЗДО через педагогічну оцінку привертає увагу дітей старшого дошкільного віку та заохочує виховання у них уміння планувати та організовувати свою працю, працювати зібрано, ритмічно. Правильно вчиняють педагоги, які розвивають здатність до організації дитиною трудової діяльності, надають їй право самостійно долати труднощі на шляху до мети, долати та виправляти свої помилки. У такий спосіб дошкільник поступово освоїть усю систему правильної організації своєї праці.

Слід потурбуватися про те, щоб дошкільники мали чітке уявлення про мету своєї діяльності, виважено обирали способи діяльності, складали програму своїх дій, контролювали та коректувати проміжні результати, виправляти помилки, перевіряти якість виконання трудового завдання. Запорукою успіху у вихованні відповідального, організованого ставлення дошкільників до трудової діяльності є вироблення у них звички виконувати обов'язки без нагадування дорослих. Усвідомлення дітьми 5-7 років того, що ніхто, окрім них, не виконає дану справу, сприяє усвідомленню дитиною значущості виконуваної роботи. Педагогічна оцінка має містити судження про основні здобутки та недоліки даної трудової діяльності.

Таким чином, комплексна робота з досліджуваними старшого дошкільного віку та педагогами ЗДО сприятиме вихованню у дітей відповідальності, вдосконалюватиме їхні навички трудової діяльності, вправлятиме в умінні доводити розпочате до кінця, адекватно оцінювати якісно-кількісні результати кінцевого результату та вкладені у нього особисті зусилля.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

Відповідно до програми констатувального експерименту було розроблено комплексну методику дослідження особливостей виховання відповідальності дітей старшого дошкільного віку у трудовій діяльності. Завдяки розробленій діагностичній методиці було отримано чималий обсяг емпіричних даних. Вони засвідчили особливості знань дітей 5-7 років про відповідальність, сформованість умінь та навичок поводитись у трудовій діяльності організовано. Визначено рівні сформованості у досліджуваних старшого дошкільного віку відповідальної поведінки, схарактеризовано систему оптимізації виховного процесу у ЗДО, спрямовану на ефективний розвиток умінь доводити розпочате до успішного завершення.

Визначено критерії оцінки міри сформованості у дітей старшого дошкільного віку соціальної компетентності, до якої віднесено: уміння передбачати майбутній результат, відповідати за свої рішення та пропозиції, діяти самостійно та організовано, досягати високих стандартів якості виконання трудового завдання. Структурними компонентами відповідальності визначено: когнітивний (система знань та уявлень), емоційно-ціннісний (ставлення до відповідальності як до цінності), поведінковий (сформованість умінь та навичок відповідальної поведінки у трудовій діяльності).

Розроблено діагностичну методику дослідження, до якої увійшли: індивідуальні бесіди, проєктивна методика, спостереження та моделювання експериментальної ситуації. Визначено чотири рівні сформованості у дітей 5-7 років життя відповідальності: високий, оптимальний, середній та низький. Представники високого рівня характеризувались гармонійним поєднанням знань, ставлення та реальних умінь. Дошкільники, віднесені до оптимального рівня розвитку відповідальності, характеризувалися повільнішою поведінкою в процесі виконання трудових завдань, меншою схильністю до ризику, здатністю досягати кінцевої мети. Діти, які увійшли до складу групи з середнім

рівнем розвитку відповідальності, вирізнялися ситуаційністю поведінки, більшою залежністю від допомоги дорослого. Дошкільники низького рівня прагнули не стільки досягти успіху, скільки уникнути неуспіху, не вміли планувати свої дії та без допомоги дорослого досягати успіху.

Створено систему оптимізації виховної роботи, яка передбачала експериментальну взаємодію з дітьми старшого дошкільного віку та вихователями ЗДО. Ефективність виховання відповідальності підвищувалася завдяки використанню у роботі з дошкільниками тематичних бесід, читанню дитячої художньої літератури, перегляду мультфільмів, використанню циклу вправ, моделюванню експериментальних ситуацій та творчих завдань, застосуванню ігор. Виховна діяльність покращувалася завдяки використанню системи консультацій для педагогів та проведенню семінарів, які сприяли усвідомленню вимог, яким має відповідати педагогічна оцінка, та порад щодо вдосконалення трудових умінь.

ВИСНОВКИ

На основі аналізу наукових джерел з теми дослідження, присвяченій особливостям виховання відповідальності у трудовій діяльності, та проведення власного констатувального експерименту, ми дійшли таких висновків:

За **першим завданням** схарактеризовано відповідальність як базову якість особистості та визначено стан її розробки в науковій літературі. Сучасні психологи і педагоги розуміють під відповідальністю етико-моральне явище, обумовлене рівнем розвитку суспільної свідомості та соціальних відносин особистості. Вільна дія людини завжди передбачає її відповідальність перед суспільством. Свобода породжує відповідальність, відповідальність спрямовує свободу. Визначальним критерієм формування відповідальної поведінки особистості виступають цінності суспільства, асимільовані суб'єктом. Відповідальність базується на усвідомленні суб'єктом свого обов'язку й можливого вибору шляхів його реалізації. Відповідальність

пов'язана з самооцінкою, самоконтролем, саморегуляцією та самоорганізацією особистості.

Хоча відповідальність розглядається більшістю сучасних фахівців в контексті проблеми формування особистості, її базових якостей, соціально-морального розвитку людини, досліджень, присвячених безпосередньої діагностиці та технологіям формування відповідальності у дітей старшого дошкільного віку до сьогодні бракує.

Згідно **другого завдання** теоретично обґрунтовано психолого-педагогічні умови оптимізації освітнього процесу в ЗДО, спрямованого на виховання у дітей 5-7 років відповідальності у трудовій діяльності. До основних умов ефективного виховання у дітей старшого дошкільного віку відповідальності як моральної якості віднесено такі психолого-педагогічні умови: збагачення уявлень дітей старшого дошкільного віку про відповідальність як базову якість особистості та її роль в житті; вправління дошкільників в умінні проявляти відповідальність у трудовій діяльності; створення у ЗДО предметно-розвивального середовища, сприятливого для виховання трудових умінь і навичок; з допомогою педагогічної оцінки віднести відповідальність до найвищих моральних цінностей й чеснот.

Вказані педагогічні умови спрямовані на розширення та поглиблення уявлень та знань дітей про відповідальну поведінку, її розпізнавання, визнання значення для благополучного життя; стимулювання та підтримку намагання дошкільників поводитись відповідально, організовано, самостійно, наполегливо, завжди доводити розпочате до успішного завершення; на розвиток у досліджуваних 5-7 років трудових умінь та навичок, умінь планувати свої дії та приймати продуктивні рішення; осучаснення змісту і форми педагогічної оцінки з тим, щоб вона одночасно була заохочувальною та критичною, зацікавленою та справедливою, мотивованою та диференційованою.

За **третім завданням** визначено критерії, показники та компоненти, за якими оцінюється міра вихованості у дітей старшого дошкільного віку

відповідальності. У дослідженні в якості основних критеріїв оцінки міри сформованості відповідальності визначено: здатність дітей 5-7 років передбачати та передчувати майбутній результат своєї праці; здатність виважено приймати рішення та відповідати за їх наслідки перед іншими (визнавати свої помилки та прорахунки, пишатись позитивними результатами своїх рішень); уміння дітей старшого дошкільного віку діяти незалежно від підтримки та допомоги дорослого, розраховувати на власні сили та досвід, звертатися за допомогою лише у разі об'єктивної необхідності, виявляти наполегливість та організованість; сформованість у дошкільників звички виконувати трудові завдання старанно, ретельно, орієнтуватися на високі стандарти якості виконання роботи.

Комплекс схарактеризованих критеріїв оцінки відповідальності дозволяв актуалізувати як свідомість дошкільників, так і реальну практику їхньої поведінки; підвищував вимоги до уміння приймати важливі рішення та пропонувати оригінальні ідеї; прищеплював звичку відповідати за результати власних рішень та дій; поводитись самостійно, без об'єктивної потреби не звертатися за допомогою та не розраховувати на емоційну й інструментальну підтримку, поводитись організовано та дисципліновано; не боятися помилитися, швидко відмовлятися від неефективних спроб, долати перешкоди та якісно виконувати трудове доручення.

Виходячись з структурної організації відповідальності, у дослідженні були визначені основні її компоненти: *когнітивний* (система уявлень та знань про відповідальність та безвідповідальність, її роль в житті, якості, необхідні для її вияву); *емоційно-ціннісний* (система ставлень та мотивів трудової діяльності, система ціннісних орієнтацій дітей старшого дошкільного віку); *поведінковий* (прояв реального уміння поводитись відповідально, виявляти організованість, самостійність та дисциплінованість, доводити до успішного завершення трудову діяльність).

У відповідності з **четвертим завданням** визначено та схарактеризовано рівні вихованості у дошкільників відповідальності як базової якості

особистості. Внаслідок використання в процесі виконання трудової діяльності комплексної методики дослідження, та базуючись на визначених вище критеріях та компонентах відповідальності, вдалося виділити чотири рівні сформованості досліджуваної якості – високий, оптимальний, середній та низький.

До високого рівня віднесено 24% дошкільників, які правильно передбачали майбутній результат трудової діяльності, виважено приймали конструктивні рішення, були здатні визнати свої помилки та виправити їх, діяли незалежно від зовнішньої допомоги та підтримки, виявляли організованість та дисциплінованість, виявляли старанність, орієнтувалися на високий стандарт якості виконання трудових завдань.

До оптимального рівня увійшли 26% досліджуваних, які менш впевнено, проте в цілому правильно формулювали прогностичну оцінку майбутнього результату, довше розмірковували перед прийняттям продуктивних рішень, знаходили власні помилки та прорахунки, діяли здебільшого самостійно, звертались за допомогою у разі об'єктивної необхідності, правильно використовували допомогу, намагались здебільшого якісно виконати роботу, внести в неї корективи, якщо це було необхідно.

Середній рівень склали 38% дітей старшого дошкільного віку, які характеризувалися завищеними очікуваннями, формулювали не реальну, а бажану прогностичну оцінку. Вони коливались приймати рішення, уточнювали у дорослих їх правильність. Уникали необхідності визнавати свої помилки, адекватно оцінювати процес і результат роботи. У разі зіткнення з труднощами, легко звертались за допомогою до дорослого. Рідко вносили корективи у готовий продукт своєї праці, задовольнялися посереднім результатом якості.

До низького рівня сформованості відповідальності віднесено 12% досліджуваних 5-7 років, які утруднювалися з формулюванням прогностичної оцінки, власні рішення практично не приймали, творчу ініціативу майже ніколи не виявляли. Прагнули уникнути неспіху, а не досягти успіху у

трудовій діяльності. Без допомоги вихователя виявляли пасивність, могли залишити роботу незавершеною. Намагались діяти старанно.

Таким чином, у половини дітей старшого дошкільного віку відповідальність сформована або недостатньо, або знаходиться на зародковому рівні. Це актуалізувало необхідність організації спеціально спрямованої роботи з виховання самостійності, наполегливості, дисциплінованості, відповідальності.

За п'ятим завданням дослідження розроблено систему виховання у дітей 5-7 років відповідальності у трудовій діяльності. У процесі формувального експерименту варто використати різноманітні методи дослідження, враховуючи кожен з визначених педагогічних умов оптимізації виховного процесу у ЗДО.

Згідно *першої педагогічної умови* слід збагачувати уявлення та знання дітей старшого дошкільного віку про відповідальність як важливу якість особистості та її роль в житті. Основними методами оптимізації освітнього процесу у ЗДО, спрямованими на виховання відповідальності досліджуваних 5-7 років можуть слугували: групові бесіди, складання оповідань про власну відповідальність, читання дитячої художньої літератури та перегляд мультфільмів відповідної спрямованості.

Відповідно із *другою педагогічною умовою*, яка передбачає вправлення дітей старшого дошкільного віку в умінні поводитись відповідально під час виконання трудових завдань, належало організувати проведення творчих завдань та спеціальних вправ, які допоможуть дітям 5-7 років набувати досвід відповідальної поведінки, та урізноманітнювати зміст та форми трудової діяльності. Вправи мають проводитися з усією групою дошкільників, а творчі завдання – індивідуально з кожним досліджуваним. Частота проведення творчих завдань – з інтервалом в один-два тижні.

Третя педагогічна умова передбачала необхідність створення у ЗДО сприятливого для формування відповідальності розвивального середовища. Ми виходили з розуміння, що виховання трудових умінь і навичок – справа

тривала, яка вимагає систематичності і послідовності змін у змісті і складності трудових завдань, варіативності у доборі матеріалів та інструментів, надання дошкільникам можливості вільно пересуватися та обирати партнера по трудовій діяльності за власним бажанням. Основними методами, з допомогою яких формувалися трудові уміння та навички, можуть виступити: вправи, організація занять (робота з дітьми); консультації, пам'ятки, семінари (робота з вихователями та батьками) .

Упровадження у педагогічну практику *четвертої педагогічної умови*, пов'язується з віднесення відповідальності до найвищих моральних цінностей й чеснот завдяки педагогічній оцінці. З цією метою важливо було проведення семінарів-практикумів для вихователів, присвячених педагогічній оцінці, використанню диференційованого підходу до її використання, та особливостям виховання відповідальності як базової якості особистості дошкільників у трудовій діяльності.

Результати проведеного дослідження не вичерпують широти постанови питання щодо виховання у дітей старшого дошкільного віку відповідальної поведінки. Подальшого дослідження вимагають питання експериментального вивчення особливостей прояву даної базової якості особистості у дошкільників 2-5 років у різних видах діяльності, а також створення методичного забезпечення процесу виховання відповідальності в сім'ї та ЗДО.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агіляр Туклер В. В. Ініціативність дитини дошкільного віку як психолого-педагогічна проблема сучасності. Дослідження молодих учених у контексті розвитку сучасної науки: матеріали VI щорічної Всеукр. наук.-практ. конф., 21 квітня 2016 р. С. 77-84.
2. Артемова Л.В. Педагогіка і методика вищої школи: Навч.-метод. посіб. К. Кондор. 2008.272 с.
3. Базовий компонент дошкільної освіти України / наук. кер. А. М. Богуш;/ Богуш А. М., Беленька Г. В., Богініч О. Л. [та ін.]. К.: [М-во освіти і науки, молоді та спорту України], 2012. 26 с.
4. Байер О. М. Розвиток психічної саморегуляції старших дошкільників у різних видах доступної дитині довільної активності / О. М. Байер // Социальные проблемы теории и практики: Сб. научн. Работ. – К.- Запорожье – Одесса: КНУ им. Т. Шевченко, ОНУ им. И. И. Мечникова, ЗНУ, ГУ «ЗИГМУ», 2005. Вып. 26. 20 с.
5. Беленька Г. Трудове виховання дітей дошкільного віку: реалії XXI сторіччя. Збірник наукових праць. Частина 2. 2009. С. 26-37.
6. Беленька Г. В. Формування відповідальності у дошкільників. *Педагогічний процес: теорія і практика*. 2015. № 1-2. С. 63-67.

7. Бех І. Д. Виховання особистості : [підруч. Для студ. вищ. Навч. закл.] К.: Либідь, 2008. 848с.
8. Біла І. М. Розвиток пізнавальної діяльності дошкільників. Кам'янець-Подільський: ПП Мошинський В. С., 2009. 120 с.
9. Богущ А. М., Грама Н. Г., Лучан Н. І. Розвиток особистості дитини дошкільного віку у різних видах діяльності. Одеса: Видавець Букаєв В. В. 2013. 236 с.
10. Борисова З.Н. Працелюбність змалечку// Дошкільне виховання. 2021. № 11. С.14-15
11. Братусь Б. С. Нравственное сознание личности (Психологические исследования). М.: Знание, 1985. 64 с.
12. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) Уклад, і голов, 74м.74. В. Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
13. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ-Перун, 2009. 1736 с.
14. Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб. / За ред. О.В. Скрипченко, Л.В. Долинської, З.В. Огороднійчук та ін. Київ: Просвіта. 2012. 416 с.
15. Виховуємо базові якості особистості старшого дошкільника в умовах ДНЗ: метод. посіб. Г. Беленька, Н. Гавриш, С. Васильєва, В. Маршицька, С. Нечай, Г. Орлова, О. Острианська, О. Полякова, В. Рагозіна, О. Рейпольська, Н. Шкляр; заг. ред. Н. Гавриш. Харків: Мадрид, 2015. 220 с.
16. Вороб'єв В. И. Единство свободы и ответственность личности в воинской деятельности : автореф. канд. филос. наук. Харьков, 1989.. 18с.
17. Вибрані педагогічні твори: У 2 кн. За 74м.74. Є.І. Коваленко; Упоряд., передм., прим. Є.І. Коваленко, І.М. Пінчук. К.: Либідь, 1997. 320 с
18. Гонтаровська Н. Б. Освітнє середовище як фактор розвитку особистості дитини: монографія. Київ: вид-во РВА «Дніпро–VAL», 2010. 622 с.

19. Гончаренко С. Український педагогічний словник. Київ: Либідь, 1997. 376 с.
20. Гурлева Т. Виховуємо відповідальність у дошкільників. Вихователь-методист дошкільного закладу. 2012. №5. С. 19-29.
21. Гулько Ю. А. Розвиток творчого потенціалу дошкільників / Ю. А. Гулько, Н. Г Рубель // Обдарована дитина. 2005. № 6. С. 47-52.
22. Демидова Ю. О. Формування першооснов пізнавальної самостійності старших дошкільників у конструктивній діяльності: автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.08. Київ, 2007. 18 с.
23. Діти і соціум: особливості соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку [Богущ А. М., Варяниця Л. О., Гавриш Н. В. та ін.]; наук. ред. А. М. Богущ ; за заг. ред. Н. В. Гавриш. Луганськ: Альма-матер, 2006. 368 с.
24. Дитина у сучасному соціопросторі : навч. посіб. / Т. О. Піроженко, С. О. Ладивір, К. В. Карасьова [та ін.]; за ред. Т. О. Піроженко. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2014. 272 с.
25. Дубасенюк О. Професійна педагогічна освіта: акме-синергетичний підхід: монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка. 2011. 389 с.
26. Дуткевич Т. В. Дитяча психологія. Навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2012. 424 с.
27. Енциклопедія освіти. Акад. 75м.75. наук України; головний 75м.75. В. Г. Кремень. К.: Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
28. Іванова В. В., Запорожану М. І. Формування ініціативності як важливої якості особистості дитини. Наука в інформаційному просторі : матеріали XI Міжн. наук.-практ. конф., 23-24 грудня 2015 р. : у 2 т. Т. 2 : Актуальні питання сьогодення. Дніпропетровськ : Біла К. О., 2015. 106 с. С. 54-58.
29. Кампов С. П. Співпраця сім'ї та дошкільного закладу у вихованні дітей. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота»*. 2016. №2. С. 93-96.

30. Княжева І. Моральне виховання дітей старшого дошкільного віку в умовах взаємодії ДНЗ і сім'ї. *Науковий вісник МНУ імені В.О. Сухомлинського. Педагогічні науки*. 2016. №3. С. 182-187.

31. Коментар до Базового компонента дошкільної освіти в Україні: наук.-метод. Посібник. [наук. 76м.76. О. Л. Кононко]. К.: Ред. Журн. «Дошкільне виховання», 2003. 243 с.

32. Кононко О. Л. Соціально-емоційний розвиток особистості (в дошкільному дитинстві): [навч. посіб. Для вищ. Навч. закладів]. К.: Освіта, 1998. 255 с.

33. Кононко О.Л. Гендерні аспекти вольового розвитку дошкільника// Український психолого-педагогічний науковий збірник.- Львів, 2016, №8.- С. 54 -59

34. Кононко О. Л. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника (системний підхід) / О. Л. Кононко. К. : Стилос, 2000. 336 с.

35. Кононко О.Л. Дитяча креативність крізь призму Базової програми «Я у Світі»//Дошкільне виховання. 2008. № 7. С.3 -7.

36. Косенко Ю. М. Взаємодія вихователів і батьків у забезпеченні соціально-особистісного розвитку дитини дошкільного віку. Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. 2013. Вип. 46. С. 199-204.

37. Кощиченко И. В. Реализация содержания трудового воспитания в практике современных дошкольных образовательных организаций. *Педагогика*. Интерактивная наука. 2017. №11. С. 53-55.

38. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. Київ: Рад. Школа, 1989. 608 с.

39. Котырло В. К., Ладывир С. А. Детский сад и семья. Киев: Рад. шк., 1984. 120 с.

40. Крутий К. Освітній простір дошкільного навчального закладу. Запоріжжя, 2009. 317 с.

41. Кулачківська С. Є., Ладивір С. О. Я – дошкільник (вікові та індивідуальні аспекти психічного розвитку). Київ: Нора-прінт, 1996. 108 с.

42. Кузьменко В. У. Розвиток індивідуальності дитини 3-7 років: монографія / В. У. Кузьменко. К.: НПУ 77м.. М. П. Драгоманова, 2005. 354 с.
43. Куниця Т. Ю. Відповідальність особистості як наукова категорія Наукові записки НДУ 77м.. М. Гоголя. *Психолого-педагогічні науки*. 2014. № 5. С. 32-37
44. Лісовець О.В. Становлення та виховання у дошкільників самостійності як провідної риси особистості. Соціально-моральне виховання дошкільника: навч.-метод. Посіб. Для студ. Пед. Спец. / Укл.: О. Л. Кононко, Н. П. Пихтіна, С. І. Матвієнко, А. М. Аніщук, Л. В. Бобро, О. В. Лісовець; за заг. Ред. О. Л. Кононко. Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2020. 415 с.
45. Левківський М. В. Формування відповідального ставлення до праці учнів загальноосвітньої школи (історико-теоретичний аспект) : автореф. ... доктора пед. наук : спец. 13.00.01. К., 1994. 40 с.
46. Лисенко Н.В., Кирста Н.Р. Педагогіка українського дошкільця: Навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: Плай, 2002. 208с.
47. Макаренківські читання. Стратегія трудового виховання молоді в умовах реформи освіти в Україні (збірник статей). За наук. ред. Хомич О.С. м. Луцьк. 2012. 196 с.
48. Макаренко А. С. Методика виховної роботи. К.: Рад. Школа, 1990. 366с.
49. Марусинець М. Розвиток пізнавальної активності: психологічні умови та дидактичні засоби. Дошкільне виховання. 1999. №12. С. 7-9.
50. Новик І. М., Онянова Т. В. Особливості формування предметно-ігрового середовища ДНЗ. Молодий вчений. 2017. № 6. С. 264-267.
51. Олексюк Н. Особливості соціального формування дитини у різні вікові періоди її розвитку. Людинознавчі студії. Вип. 29. Педагогіка. С. 125-134.
52. Олійник О. О. Психологічні умови формування самооцінки у старших дошкільників: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Харків, 2010. 24с.

53. Павелків Р. В., Цигипало О. П. Психодіагностичний інструментарій в умовах дошкільного закладу: навч. посіб. Київ : «Центр учбової літератури», 2013. 296 с.
54. Палій А. А. Методи діагностики психічного розвитку дітей. Івано-Франківськ. 2013. 128 с.
55. Підласий І. П. Діагностика та експертиза педагогічних проєктів : навч. посіб. Київ: Україна, 1998. 343 с.
56. Піроженко Т. О. Особистість дошкільника: перспективи розвитку : наук.-метод. посіб. Тернопіль : Мандрівець, 2010. 140 с.
57. Писарчук О. Т. Особливості формування предметно-розвивального середовища дошкільного навчального закладу. Наукові записки. Серія: педагогіка. 2014. №.4.
58. Поніманська Т. І. Дошкільна педагогіка. Навчальний посібник. К.: Академвидав, 2006. 456 с.
59. Поніманська Т. І. Моральне виховання дошкільників: Навч. посібник. К.: Вища 78м., 1993. 111 с.
60. Портян М. О. Взаємозв'язок відповідальності й волі: філософський аспект. *Теорія та методика навчання та виховання: зб. наук. 78м.. X., 2008. Вип. 20. 172 с.*
61. Резніченко І. Створення розвивального простору у групових приміщеннях дошкільного закладу. Практика управління дошкільним закладом. 2011. № 1. С. 27-40.
62. Рейпольська О. Д. Особливості виховання ціннісного самоствавлення у старших дошкільників та їх уявлень про самих себе. Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки. 2014. № 3. С.75-79.
63. Савчин М.В. Психологія відповідальності поведінки: Монографія. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. 280 с.
64. Салабай О. Педагогічні умови розвитку пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку. Вісник Інституту розвитку дитини: методичні та практичні матеріали. 2013. Вип. 4. С. 1-9.

65. Семенов О. С. Теоретико-методичні засади формування творчо спрямованої особистості старшого дошкільника у позашкільному навчальному закладі : дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.08. Київ, 2017.

66. Сіренко А. Є. Формування у старших дошкільників впевненості в собі у груповій діяльності дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08. Київ, 2017.

67. Сохань Л. В., Грядунова Л. И. Развитие личности: целеполагание и ответственность // Человек: перестройка мышления и поведения. Киев, 1991. С. 88–92.

68. Соціолого-педагогічний словник./ За ред.. В.В. Радула. К.: «ЕксОб», 2004. 304 с.

69. Тернопільська В. І. Відповідальність особистості: гуманітарний аспект. Вісник Житомир. Держ. ун-ту 79м.. І. Франка. 2004. № 14. С. 47-50.

70. Усик Д. Б. Психологічні особливості саморегуляції поведінки у старшому дошкільному віці (результати експериментального дослідження). Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Психологічні науки. 2016. Вип. 3(2). С. 94-99.

71. Фасолько Т. С. Виховання відповідальної поведінки у дітей старшого дошкільного віку : автореф. на здобуття канд. пед наук: 13.00.08. – дошкільна освіта. Ін-т пробл. Виховання АПН України. К., 2000. 18 с.

72. Формування базових якостей особистості дітей старшого дошкільного віку в ДНЗ : монографія / Г. Беленька, С. Васильєва, Н. Гавриш, В. Маршицька, С. Нечай, О. Острианська, О. Полякова, В. Рагозіна, О. Рейпольська, Н. Шкляр ; за заг. ред. О. Рейпольської. Харків: «Друкарня Мадрид», 2015. 330 с.

73. Формування інноваційного простору дошкільної освіти: наук.-метод. посіб. / упоряд. Н. В. Любченко, О. А. Прокопенко; А. С. Виноградова за ред. Є. Р. Чернишової / Ун-т менедж. освіти НАПН України. К., 2012. Ч. 1. 112 с.

74. Шапаренко Х. А. Сучасні підходи до трудового виховання дітей дошкільного віку. *Збірник наукових праць. Педагогічні науки.* 2014. №116. С. 238-243.

75. Шаповалова О.В. Роль сім'ї у дошкільній освіті: теорія і практика: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Суми : Редакційно-видавничий відділ Сум ДПУ імені А. С. Макаренка. 2019. 225с.

76. Шошин М. А. Сущность трудового воспитания в современных условиях. *Ученые записки*. Педагогика и психология. 2018. С. 295-300.

77. Щербакова Н. М. Шляхи формування пізнавальної самостійності учнів. *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Сер.: Психолого-педагогічні науки*. 2013. № 1. С. 156-159.

78. Я у Світі. Програма розвитку дитини від народження до шести років / О. П. Аксьонова, А. М. Аніщук, Л. В. Артемова та ін.; наук.кер. О. Л. Кононко. Київ: ТОВ «МЦФЕР-Україна», 2019. 488 с.

79. Якименко Л. Ю. Теоретичні основи формування в старшому дошкільному віці відповідальності як базової якості особистості. *Наукові записки НДУ 80м.. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки*. 2013. № 5. С. 100-104.

ДОДАТКИ

Додаток А

Методи до когнітивного компоненту відповідальності

З метою визначення особливостей уявлень та знань дітей старшого дошкільного віку про відповідальність та її роль в житті людини, було проведено дві індивідуальні бесіди. Перша передбачала з'ясування загальної системи знань, а друга – визначення суджень досліджуваних з приводу власної здатності поводитися відповідально.

Бесіда 1. «Відповідальність та її роль в житті»

Метод використовувався в ході індивідуального спілкування з кожним досліджуваним 5-7 років. Дітям належало відповісти на шість запитань закритого і відкритого характеру, які дозволяли одержати інформацію щодо уявлень про відповідальність як базову якість особистості. Запитання спрямовувалися на з'ясування міри розуміння провідної категорії, визначення її ролі в житті, особливостей прояву у процесі трудової діяльності. Усього було проаналізовано 84 відповіді, які характеризували систему знань дітей старшого дошкільного віку загального характеру. Детальний перелік запитань подано нижче.

Запитання бесіди 1.

1. Яку людину називають відповідальною?
2. Бути відповідальним в житті:
  - дуже важливо;
  - важливо;
  - не дуже важливо;
  - неважливо;
  - не знаю.
3. Чи почувається успішною відповідальна людина?
4. Чи задоволена життям безвідповідальна людина?
5. Які якості проявляє людина у трудовій діяльності?

6. Що засвідчує якісне виконання трудового завдання?

Бесіда 2. «Ти – відповідальна людина?»

Форма проведення індивідуальна. Дитина відповідала на сім поставлених експериментатором запитань відкритого і закритого характеру. Запитання спрямовувалися на з'ясування особливостей уявлень дітей старшого дошкільного віку про вміння передбачати результати трудової діяльності; особливості прийняття ними рішень та здатність відповідати за їхню ефективність; умінь проявляти самостійність та наполегливість; мотивацію досягнень, якість виконання роботи та адекватність самооцінки. Усього було проаналізовано 98 відповідей дошкільників, що дозволило отримати важливі дані про звичку поводитись відповідально. Детальний перелік запитань подано нижче.

Запитання до бесіди 2.

1.Робити правильний прогноз майбутнього результату праці тобі:

- легко;
- не дуже легко;
- доволі складно;
- складно;
- не знаю.

2.Приймати правильні рішення тобі:

- легко;
- не дуже легко;
- доволі складно;
- складно;
- не знаю.

3. Відповідати перед іншими за наслідки своїх рішень тобі:

- легко;
- не дуже легко;

- доволі складно;
  - складно;
  - не знаю.
4. Ти – самостійна людина?
  5. Ти – наполеглива людина?
  6. Ти завжди доводиш розпочате до кінця?
  7. Чи завжди ти прагнеш якісно виконати трудове завдання?

Додаток Б.

Метод до емоційно-ціннісного компоненту відповідальності

Використано метод незакінчених речень, який дозволив з'ясувати системи цінностей дитини, її ставлення до відповідальності як до цінності, провідні мотиви трудової діяльності, які спонукають діяти самостійно, наполегливо, доводити розпочате до кінця та досягати успіху. Форма проведення – індивідуальна. Кожній дитини пропонувалося відповісти на сім запитань, пов'язаних з її здатністю проявляти відповідальність у трудовій діяльності. Усього проаналізовано 98 кінцівок оповідань. Ця проєктивна методика дозволяла одержати відомості про уміння передбачати майбутній результат, приймати доцільні рішення та відповідати за їх ефективність, проявляти самостійність й наполегливість, виконувати трудові завдання якісно та досягати мети. Перелік розпочатих речень подано нижче.

Започатковані речення:

1. Коли маю передбачити майбутній результат, я.....
2. В ситуації прийняття рішення я .....
3. Відповідати за наслідки своїх рішень .....
4. Я поводжуся самостійно .....
5. Проявляти наполегливість мені .....
6. Щоб виконати роботу якісно .....
7. Я доводжу розпочату роботу до кінця .....

Додаток В.

Методи до поведінкового компоненту відповідальності.

В ході експерименту з метою встановлення особливостей практичного використання дітьми старшого дошкільного віку умінь і навичок відповідальної поведінки було застосовано два методи - спостереження та моделювання ситуації морального вибору.

Спостереження

Спостереження здійснювалося під час виконання дітьми старшого дошкільного віку завдань з художньої праці. В ході виконання завдань з художньої праці діти оволодівали вмінням працювати з підручним матеріалом. За кожним досліджуваним 5-7 років проводилося по три цілеспрямованих спостереження, що уможливило отримання інформації про особливості прояву кожним з них відповідальної поведінки. Усього було проаналізовано 52 протоколи спостережень. Детальніше про метод спостереження йдеться нижче. У протоколах спостережень фіксувалися:

- уміння працювати з підручним матеріалом;
- прояви фантазії, вигадки, кмітливості;
- якість власноруч створених саморобок;
- розвиток творчого мислення;
- самостійна поведінка;
- прояви наполегливості;
- уміння планувати свою роботу;
- здатність доводити її до кінця;
- адекватна самооцінка.

Моделювання ситуації морального вибору

Дітям пропонувалося виконати завдання з художньої праці. Дошкільникам належало здійснити вибір складності виконання роботи на власний розсуд. Пропонувались три варіанти виконання: складний, середньої

складності та легкий. Легкий варіант передбачав наявність зразка, орієнтація на який спрощувала дитині процес досягнення мети, допомагала швидко впоратися із завданням. Середній варіант передбачав можливість використати дві підказки експериментатора, які певною мірою полегшували процес досягнення кінцевої мети. Складний варіант виконання завдання був розрахований на самостійне виконання роботи, він не передбачав ніякої допомоги дорослого.

У протоколах спостережень фіксувалися:

- вибір дошкільником варіанту виконання завдання;
- прогностична оцінка майбутнього результату;
- самостійність дій протягом усієї роботи;
- прояви наполегливості;
- емоційний настрій на початку та в кінці виконання завдання;
- мотивація досягнення;
- самооцінка результату, процесу та вкладених зусиль.
- самостійні, характер дій, емоційний настрій, прояви відповідальності, досягнення кінцевої мети, самооцінка.